

E L M İ X Ə B Ə R L Ə R

HUMANİTAR ELMLƏR

№ 2, 2019

REDAKSIYA HEYYƏTİ

1. Telman İmanov, iqtisad elmləri doktoru – baş redaktor;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
2. Bəxtiyar Əliyev, psixologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü – üzv;
(Bakı Dövlət Universiteti)
3. Musa Qasımlı, tarix elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü – üzv;
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Qafqazşünaslıq İnstitutu)
4. Ədalət Muradov, iqtisad elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
5. Cəfər Cəfərov, tarix elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
6. Məsud Məmmədov, filologiya elmləri doktoru, professor - üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
7. Arif Məmmədov, tarix elmləri doktoru, professor – üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
8. Yədulla Ağazadə, filologiya elmləri doktoru – üzv;
(Lənkəran Dövlət Universiteti)
9. Əfqan Abdullayev, filologiya elmləri doktoru, professor– üzv;
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
10. Hikmət Əlizadə, pedaqoji elmlər doktoru, professor – üzv;
(Bakı Dövlət Universiteti)
11. Anar İskəndərov, tarix elmləri doktoru, professor – üzv;
(Bakı Dövlət Universiteti)
12. İslam Qəribli, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu)
13. Rafail Əhmədli, fəlsəfə elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya komissiyası)
14. Məhərrəm Qasımlı, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu)
15. Sifaris Səbzəliyev, iqtisad elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti)
16. Aydın Abıyev, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu)
17. Fikrət Rzayev, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti)
18. İlham Təhirov, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu)
19. Abid Tahirli, filologiya elmləri doktoru, professor – üzv;
(AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu)
20. Lyudumilla Qorobets, professor (Rusiya) – üzv;
(Armavir Dövlət Pedaqoji Universiteti)
21. Ali Kafkasiyalı, professor (Türkiyə) – üzv;
(Atatürk Universiteti)
22. Zinaida Nikitenko, professor (Rusiya) – üzv;
(Moskva Dövlət Pedaqoji Universiteti)
23. Vidadi Orucov, pedaqogika elmləri doktoru – üzv;
(Bakı Dövlət Sosial-İqtisadi Kolleci)
24. Akif Quliyev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent – üzv;
(Azərbaycan Dillər Universiteti)
25. Kamran Kazımov, filologiya elmləri namizədi, dosent – məsul katib.
(Lənkəran Dövlət Universiteti)

«Lənkəran Dövlət Universitetinin Elmi Xəbərləri» Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının reyestrinə daxil edilmişdir və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınmışdır (3441).

EDITORIAL STAFF

1. Telman Imanov, Doctor of Economic Sciences - editor-in-chief;
(Lankaran State University)
2. Bakhtiyar Aliyev, Doctor of Psychology, professor, corresponding member of ANAS - member;
(Baku State University)
3. Musa Gasimli, Doctor of Historical Sciences, professor, corresponding member of ANAS - member;
(Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of the Caucasian Studies)
4. Adalat Muradov, Doctor of Economic Sciences, professor - member;
(Azerbaijan State University of Economics)
5. Jafar Jafarov, Doctor of Historical Sciences, professor - member;
(Azerbaijan State Pedagogical University)
6. Masud Mammadov, Doctor of Philology, professor - member;
(Lankaran State University)
7. Arif Mammadov, Doctor of Historical Sciences, professor - member;
(Lankaran State University)
8. Yadulla Aghazadeh, Doctor of Philology, - member;
(Lankaran State University)
9. Afgan Abdullayev, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan University of Languages)
10. Hikmat Alizadeh, Doctor of Pedagogical Sciences, professor - member;
(Baku State University)
11. Anar Isgandarov, Doctor of Historical Sciences, professor - member;
(Baku State University)
12. Islam Garibli, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Literature named after Nizami Ganjavi)
13. Rafail Ahmadi, Doctor of Philosophical Sciences, professor - member;
(Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan)
14. Maharram Gasimli, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Literature named after Nizami Ganjavi)
15. Sifariz Sabzaliyev, Doctor of Economics, professor - member;
(Azerbaijan State University of Economics)
16. Aydin Abiyev, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Oriental Studies named after academician Ziya Bunyadov)
17. Fikrat Rzayev, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan State Pedagogical University)
18. İlham Tahirov, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Linguistics named after Nasimi)
19. Abid Tahirli, Doctor of Philology, professor - member;
(Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Literature named after Nizami Ganjavi)
20. Lyudmila Gorobets, professor (Russia) - member;
(Armavir State Pedagogical University)
21. Ali Kafkasyali, professor (Turkey) - member;
(Ataturk University)
22. Zinaida Nikitenko, professor (Russia) - member;
(Moscow Pedagogical State University)
23. Vidadi Orujov, Doctor of Pedagogical Sciences - member;
(Baku State Social Economy College)
24. Akif Guliyev, Doctor of Philosophy in Psychology, associate professor - member;
(Azerbaijan University of Languages)
25. Kamran Kazimov, Candidate of Philology, associate professor - editorial secretary;
(Lankaran State University)

«Scientific News of Lankaran State University» has been recorded into the registry of High Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan and registered with the Ministry of Justice (3441).

Mündəricat

1. Abbas Mirhüseyn, dosent - Alovlu şair – Əmin Abidin ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyəti haqqında.....	5
2. Bayramov Müşfiq, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - Böyük Səlcuqlu dövlətinin tarixi Türkiyə tarixşünaslığında.....	10
3. Cavadova Yeganə, dosent; Cəfərzadə Nərgiz, müəllim - İngilis dilində gələcək zamanın leksik ifadə vasitələri (Azərbaycan və İngilis dilləri əsasında).....	17
4. Cavadova Yeganə, dosent; Heydərov Rəfail, baş müəllim - İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində söz birləşmələrinin rolu.....	23
5. İsmayılova Esmira, dissertant - Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycandilli ədəbi irsinin nəşri və problemin araşdırılması tarixinə ümumi nəzər.....	31
6. Kazımov Kamran, dosent - Adelina Adalysin “Bakı şeirləri” şeirinin tərcüməsinə dair.....	38
7. Mahmudov Kamal, dosent - Cənubi Qafqaz ölkələrində etno-siyasi proseslər və multikulturalizm.....	43
8. Mehdiyev Eldar, baş müəllim; Əhmədova Türkan, doktorant - XII – XIII əsrin əvvəllərində Gəncədə istifadə olunan silahlar.....	50
9. Məmmədov Məsud, professor - Azərbaycan dilində -eş//-iş//-aş affikslərinin tipoloji təhlili.....	56
10. Məmmədov Zaur, tarix üzrə fəlsəfə doktoru - Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələrində teatr sahəsində əməkdaşlıq tarixi (1989-2010).....	61
11. Məmmədova Nərmin, doktorant - Lənkəran ədəbi mühitində nəsrin inkişafı.....	66
12. Səfərli Elşad, dosent - Hürufizm və Nəsimi hürufizminin simvollar sistemi.....	75
13. Seyfullayeva İlahə, dosent - Komponentləri ərəb və fars mənşəli olan düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin müasir azərbaycan dilində işlədilməsi.....	83
14. Ercsey Ida, Dr.PhD; Shahqubadbayli Sabit, research assistant - Influence of digital business ecosystem in value co-creation.....	90

Abbas Mirhüseyn
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
abbas.mirhüseyn@mail.ru

Əmin Abidin elmi ədəbi fəaliyyəti haqqında

Annotasiya: Məqalədə məşəqqətli bir həyat yolu keçib, ana Vətənin istiqlalına dərin bir ümid bəsləyən, xalqımızın hafizəsində yaşayan sənətkarlarımızdan Əmin Abid haqqında söhbət gedir. O, qırx illik ömrünün yarısını ədəbi, bədii, elmi fikrə həsr edərək ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri barədə araşdırmalar aparmışdır. Onun ədəbiyyatşünaslıq, tənqid və poeziya sahəsindəki xidmətləri danılmazdır.

Əmin Abid əsərlərində insanların əzab-əziyyəti, keşməkeşli günlərini xatırladaraq oxucunun diqqətini cəlb etmiş, bütün maddi, mənəvi qüvvələrini səfərbərliyə alaraq arzuladığı ideal qanunlar uğrunda həyatının son günlərində çarpışmışdır.

Açar sözlər: İstedadlı şair, tənqidi şeir, tədqiqatçı, mühacirət həyatı, istiqlal hərəkatı.

Key words: talented poet, critical poem, critic, emigration life, independence movement.

Ключевые слова: Одаренный поэт, критическая поэзия, исследователь, жизнь в эмиграции, национальное движение.

Bakıda daşyonan ailəsində anadan olan Zeynalabidin Mütəlliboğlu (Əmin Abid) görkəmli tənqidçi, ədəbiyyatşünas, şair kimi tanınmışdır. O, Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin şərəfinə özünə “Əmin” adını götürmüş, Azərbaycanda Əmin Abid kimi tanınsa da, Türkiyədə “Gültəkin” ləqəbi ilə Sovet hökumətinin əleyhinə tənqidi şeirlər yazmışdır.

Əmin Abid qısa yaşam illərində məhsuldar işləmiş, ədəbi, bədii, elmi yaradıcılığında fərqlənmiş, ədəbiyyatımızın müxtəlif problemləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. O, elmə böyük maraq göstərərək 1922-1926-cı illərdə İstanbul Universitetinin ədəbiyyat fakültəsində təhsilini davam etdirmiş, gənclik dövründə sərbəst və heca vəznlərdə şeirlər yazaraq, “Yeni Qafqaziya”, “Azəri-türk”, “Odlar yurdu” və digər jurnallarda çap etdirmişdir. Şair “Gültəkin” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirlərində Azərbaycan Milli Demokratik Cümhuriyyətinin bolşevik ordusu tərəfindən vəhşicə işğalına, Sibirə sürgünlərə, təqib və təhqirlərə qarşı etirazla yanaşmışdır. Bununla belə, onda sabaha – üçrəngli ay-ulduzlu bayrağın Azərbaycan üzərində dalğalanacağı günə inam güclü olmuşdur.

Əmin Abid tələbəlik dövründə “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” monoqrafik əsərini qələmə almış, təhsildən sonra Bakıya qayıtmış, burada qəzet və jurnallarda mühacir və klassik ədəbiyyata, şifahi xalq yaradıcılığına aid ədəbi-elmi məqalələrlə çıxış etmişdir.

O, Azərbaycan Proletar Yazıçılar Cəmiyyəti nəzdində açılan ədəbiyyat seminariyasında müəllim işləyərək, eyni zamanda Bakı darülfünunda, eləcə də Bakı Maarif Evi ədəbiyyat dərniyində “Oğuznamə”, “Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı” mövzularında məruzələrlə diqqəti çəkmişdir.

Əmin Abid vaxtilə “Babayi-Əmir” jurnalının əməkdaşı olmuşdur. Görkəmli tədqiqatçının Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi irs qoyub gedən Cəfər Cabbarlı haqqında bir xatirəsi maraq doğurur. Əmin Abid yazır: “...Cəfər Cabbarlı aktyor Hacınskinin müşayiəti ilə “Babayi-Əmir” məcmuəsinin idarəsinə gəlmişdi. Mənimlə tanış olandan sonra yazdığı mənzumələrini heç bir qəzet və məcmuə müdirinin nəşr etmədiyindən ilk gəncliyə məxsus saflıqla şikayətə başladı. Hətta “Səda”

qəzetinin müdiri Haşım bəy Vəzirov onu uşaq görünəcə söyüb bayıra qovdu” [“Ədəbiyyat qəzeti”, 2 yanvar 1935, N:2].

Əmin Abid İstanbulda yaradıcılıq və elmi-tədqiqat işləri ilə də məşğul olmuşdur. O, Qəzvin, Vyana, Budapeşt və İstanbul kitabxanalarında çalışaraq, M.F.Köprülüzadənin rəhbərliyi altında elmi işini müdafiə etmiş, eyni zamanda Nafiə adlı bir türk qızı ilə ailə həyatı qurmuşdur. Nafiə xanımın həm Azərbaycan, həm də Türkiyə mətbuatında “Nafiə-Abid” imzası ilə şeirləri çap olunmuşdur.

İstedadlı şair 1912 – 1913-cü illərdən etibarən ilk şeirlərini yazmağa başlamış, “Dirilik”, “Məktəb”, “Övraqi-nəfisə” (“Zərif yarpaqlar”) adlı jurnallarla əməkdaşlıq etmiş, əsasən, “Abid Alp Mütəlliboğlu” imzaları ilə şeir və hekayələr yazmışdır.

Onun “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi”, “Türk ədəbiyyatında bayatı-mani növü”, “Bayatının türk xalqları ədəbiyyatında mövqeyi”, “Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidələrindən” monoqrafik əsərləri, eyni zamanda folklor və mətbuat tarixi haqqında onlarca məqaləsi geniş təfəkkürlü alimin zəngin irs yaratdığını sübut edir.

Əmin Abid, bir tədqiqatçı kimi, axundovşünaslığın banilərindəndir. Onun axundovşünaslıq elminin yaranmasında xidmətləri misilsiz olduğundan, böyük mütəfəkkirin ədəbi irsinə həsr etdiyi məqalələri, monoqrafiya və tərtibləri, eləcə də tərcümələri maraq doğurur. Məqalələrində M.F.Axundzadənin “Əlifba islahatı” və “İslam əleyhinə mübarizə” məsələlərinə toxunmuşdur.

Görkəmli tənqidçi Əmin Abid M.F.Axundzadə irsini yüksək qiymətləndirmişdir. Ona görə, Mirzə Fətəli Axundzadə XIX əsrə əhatə edən bir dühadır. O, materialist filosof M.F.Axundzadə haqqında yazır: “Mirzə Fətəli indi də bütün türk və tatar xalqları ədəbiyyatında din əleyhinə çox əsər yazmış bir şəxsiyyət olaraq qalmaqdadır. Bu mövqeyi tutacaq başqa bir ədibimiz hələ (hələ də) yetişmədi... Mirzə Fətəli yaradıcılıq dühası ilə XIX əsrə əhatə edə bilmiş geniş bir aləmdir. Bu cəhətdən bu əsrə ədəbiyyatımız tarixində Mirzə Fətəli əsrini adı verə bilərik” [1, s. 102].

Publisistika sahəsində fərqlənən tədqiqatçının bir çox mövzularla bağlı araşdırmaları diqqətəlayiqdir. Ədəbiyyatşünas alimin məqalələri olduqca maraqlı mövzuları əhatə etmişdir. O, “Məhəmməd Füzulinin tədqiq olunmamış bir əsəri” adlı yazısında onun tərəfindən ilk dəfə aşkara çıxarılan “Söhbətül-əsmar” məsnəvisindən yazır, “Oğuznamə” əsərində türklərin tarixindən, “Dədə Qorqud” dastanından bəhs edir. O, həm də heca vəzninin tarixi, görkəmli Azərbaycan şairi və dövlət xadimi Qazi Bühranəddinin divanına daxil olan qəzəl, rübai və tuyuqları haqqında yazmış, Əbülqasım Firdovsi, Həbib kimi şairlərin həyatını tədqiq etmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə bağlı hadisələri yada salmışdır. Onun “Azərbaycan proletar qəzetinin tarixinə bir baxış” (1928) məqaləsi Azərbaycan jurnalistika tarixinin öyrənilməsinə layiqli hədiyyədir.

Azərbaycana qayıdan Əmin Abid 1936-cı ilin sonunda artıq “Gültəkin” imzası ilə tanınmış şair idi.

Şairin poeziyasını iki yerə bölmək olar. Birinci qismə 1918-ci ilə qədər yazdığı və Azərbaycan mətbuatında dərc olunan kiçik həcmli satirik, vətənpərvər şeirləri, ikinci qismə isə mühacirət şeirləri daxildir.

Ədəbi-nəzəri və siyasi-publisistik tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edən Mirzə Bala Məmmədzadə (1898-1959) Əmin Abid haqqında yazırdı: “Azərbaycan türkünün milliyyət və istiqlal uğrunda rus imperializminə qarşı qanlı savaşını şeir vadisində təmsil edən mücahidlərdən mühacirətdə yetişənlərin başında Gültəkin gəlir” [4, s. 85].

Mirzə Bala Məmmədzadənin dediklərində həqiqət vardır. Çünki həmin dövrlərdə istiqlal şeirləri yazan, millətin dərdinə qalan şairlər çox idi. Lakin onların önündə siyasi məfkurəvi baxışları, yüksək intelligent səviyyəsi ilə özünəməxsus həyat yolu keçən istedadlı şair Gültəkinin yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Düzdür, həmin illərdə Azərbaycan mühacirət poeziyasının qüdrətli

simalarından biri, adı və əsərləri simvol kimi mənalan Almas İldırım yaradıcılığına nəzər yetirsək, orada daha çox Vətən, yurd həsrəti, ana mövzusu üstünlük təşkil edilməsini görürük. Amma Gültəkinin “Buzlu cəhənnəm” kitabında toplanan “Bayrağım və istiqlalım”, “Azərbaycan istiqlalı”, “Qürbətdə bayram” kimi şeirlər, ilk növbədə, qəhrəmanlıqla ölməyi şərəfsiz yaşamaqdan üstün tutan, itirilmiş hüriyyətlə istiqlalın geri alınması uğrunda Sovet zindanları ilə uzaq Şimalın buzlu sahillərində minbir əzaba qatlaşan saysız-hesabsız qurbanlar haqqında ağı, yanıqlı bir mərsiyədir.

Bir tərəfdən elmi əsərləri, digər tərəfdən istiqlalçı, millətçi şeirləri ilə mühacir azərbaycanlılar arasında nüfuz qazanan şair zülm görmüş soydaşlarına ithaf etdiyi şeirinə, “Buzlu cəhənnəm” başlığını əbəs yerə verməmişdir.

“İstiqlal uğrunda” adlı məcmuədə Mirzə Bala Məmməd zadə tərəfindən 1948-ci ildə İstanbulda çap olunmuş “Buzlu cəhənnəm” kitabı Gültəkinin ilk və son kitabı kimi diqqəti cəlb etməkdədir.

Dəhşətli faciələrin ağırlarını yaşayan şair yazır:

Sibiriya, ey soyuq və qorxunc dəniz,
Şimalın köksündə uyuma səssiz,
Qalx, bir müsafirin gəldi, diqqət et:
Sənə hədiyyələr gətirdi – vəhşət...
... Və siz, ey ölümün qorxunc yolunda,
Dəmir addımlarla yürüyən gənclər!
Siz, ey bir taleyin gizli qolunda,
Yürürkən bəxti də sürüyən gənclər!
Uzadın siz mənə əllərinizi,
Təbrik eyləyim mən, igidlər sizi!
Baş əymədiniz siz haqq yeyənlərə,
Dediniz yaşamaz azəri haqsız.
Sizi kəsmək üçün enən xəncərə
“Hüriyyət istərik!” deyə yazdınız! [3,s. 84-86]

Həyat yolu digər mühacirlər kimi, əsrin təlatümləri, qovğaları içərisində keçən, qürbətə ağırları içərisində qovrulmuş Mirzə Bala Məmməd zadə yazırdı ki, Azəri türklüyü rus bolşevizmi ilə həyat və ölüm mücadiləsinə girib, bu mücadiləni boğmaq üçün gecə-gündüz işləyib yüzlərlə, minlərlə türk çocuğunu müxtəlif səbəblərlə tundralara, Sibir buzlaqlarına gömüb, mədəniyyət aləmindən uzaq, gecə və gündüzü bizim gecə və gündüzümüzün eynisi olmayan məchul məmləkətlərə sürüb. Hələ də məchul məmləkətlərin məchul köşələrində bir çox münəvvər (nurlu, işıqlı) azəri gənci ölümdən yüz min kərə betər iztirab çəkir.

Önemli yerə malik olan “Buzlu cəhənnəm” kitabında toplanan şeirlər istedadlı şair, publisist, tənqidçi Əmin Abidin Bakıda 1927 – 1937-ci illər arasında ədəbi-elmi fəaliyyəti, fundamental axtarıları və tapıntıları ilə səciyyələnir. Onun ədəbi-tənqidi və elmi irsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaranmasında mühüm mərhələ təşkil edir.

“Gültəkin” təxəllüsünü daşıyan alovlu şairin əsərlərində mövzu və problem məhdudluğu olmamışdır. M.Ə.Rəsulzadə yazmışdır: “Gültəkinin şeirlərində biz həqiqi milli inqilabın mübarizəsinin nəşidələrini (mahnı, tərənə) görürük” [3,s. 81].

Hamını birliyə, mübarizəyə ruhlandıran şeirləri Gültəkinin yaradıcılığı haqqında müəyyən fikir yarada bilər. Onun milli istiqlal və milli bayrağa həsr etdiyi bir şeirinə diqqət yetirək:

Hür dedim özümə, zəncir qıraraq,
Get də kəməndini cəhənnəmdə yak!

Yurdumun müəbbəd nigahbanıdır
Asırlar altından yüksələn bayraq!
Bayrağımız ölməz, ölərsə əgər,
Torpağın altına köçər ölkələr.
Qaldıqca ruslarda diyarım mənim
İntiqam alacaq şüarım mənim!

Azəri oğluyam, adımda şan var,
Damarlarımda zülmə hayqıran qan var.
Məni yetim sanıb kükrəmə, düşmən,
Bax, arxamda haqqı sevən cahan var.
Yaşa, ey həsrətlə doğan istiqlal!
Yaşa, ey türk, yaşa ey gözəl hilal! [3, s. 82]

Şeirinin ayrı-ayrı bəndlərində şairin haqq səsi, mübarizələrə çağırışı aydın eşidilir. Hər bəndi sanki bir nəğmənin nəqəratını təşkil edən misralarda “Azadlıq” sözü necə də təzə-tər səslənir, onun həsrətinə təşnə qalan insanlarla bağlı kövrək misralar qəlb yaxır.

Şair milli bayrağımızla qürur hissi duyub, millətçilik xülyası ilə yaşayanların bir gün məğlub olacaqlarına, düşmən tapdağında əsir qalan Azərbaycan diyarının azadlığa çıxacağına inanır. Oxucunu inandırır ki, hər bir azərbaycanlı oğlunun adında şan, damarlarında zülmə hayqıran qan vardır. Bir gün düşmənin o cındır bayrağı solacaq, haqq-ədalət qalib gələcək, Azərbaycan yenə də ona məxsus insanların olacaqdır.

Əmin Abid daim təqib olunduğundan, yüksək rütbəli şəxslərin nəzarəti altında olmuşdur. Buna görə də o, tez-tez iş yerini dəyişməyə məcbur olmuş, gah Azərbaycan Dövlət Universitetində, gah Bakı Pedaqoji Texnikumunda, gah da Bakı Maarif Evinə çalışmışdır. O, daha sonra Kürdəmir rayonunda müəllim işləmişdir. Kürdəmir rayonunun Qaraqoyunlu kənd məktəbi onun sonuncu iş yeri olmuşdur.

Taleyin amansız olaylarında zaman-zaman təqib və təzyiqlərə məruz qalan, həyatın mürəkkəb burulğanlarından çıxmağa çalışan Azərbaycan istiqlal hərəkatının aparıcı şəxsiyyətlərindən biri M.Ə.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı əsərində yazır: “Dünya tarixinin xülasəsi haqq ilə batıl, hürriyyətsevər millətlərin və mədəniyyət dünyasının müqəddəratı ilə bağlanmış Azərbaycan, hürriyyət və demokratiya cəbhəsinin son və qəti zəfərinə əsla şübhə etməz! Duyduğu min bir izzətdən sonra arzuladığı hürriyyət və istiqlalına qovuşacaq, şair Gültəkinin bu beytini zəfər sevincləri içində təkrar edəcək:

Sən bizimsən, bizimsən, durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan! [3, s. 86].

Qüvvətini məmləkətin tarixi və milli ənənələrindən alan, daim azadlıq arzusu ilə çarpışıb gözəl şeirləri ilə bizə sovet əsirliyinin tam mənzərəsini yaradan istedadlı şair Əmin Abidə (Gültəkin) 1962-vi ildə bəraət verilmişdir.

Həyat və yaradıcılıq yolu özünəməxsusluğu ilə seçilən, zəngin elmi irs qoyub gedən Əmin Abidin əsərləri tədqiqatçılar tərəfindən lazımınca, hərtərəfli araşdırılmamışdır. Onun problematika baxımından zəngin və çoxşaxəli əsərlərinin bundan sonra da gənc nəsllə çatdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Əmin Abid. “Seçilmiş əsərləri”. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007.
2. Əliqızı Almaz. “Azadlıq və istiqlal poeziyası”. Bakı, 2001.

3. M.Ə.Rəsulzadə. “Əsrimizin Səyavuşu”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Çağdaş Azərbaycan tarixi”, Bakı, 1991.
4. M.B.Məmmədzadə. “Milli Azərbaycan ədəbiyyatı”. Bakı, 1991.
5. Sultanlı Vaqif. “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı”. Bakı, 1998.
6. Cabbarlı Nikpur. “Mühacirət və klassik ədəbi irs”. Bakı, 2003.

Summary
Abbas Mirhusseyn
Lankaran State University

Passionate poet – Amin Abid

The article is about the life and creative activity of the prominent personality, literary critic Amin Abid who continuously struggles for independence of native land and who has services on the field of poetry.

His scientific works, national poems, the book of poems called the “Icy hell” which he had dedicated to his compatriots who were oppressed, have drawn the attention of community.

His voice of truth, summons for the struggles are heard clearly in his poems that he had written with the pseudonym “Gultakin” and “Amin Abid” that inspires everyone to the unity and struggle.

It has a great need throughout investigation of Amin`s poems (who had drawn the attention with the political publicist investigation) that he had put rich problematic scientific heritage.

Резюме
Аббас Миргусейн
Лянкяранский государственный университет

Огненный поэт – Эмин Абид

Статья посвящена жизни и творчеству ЭминаАбида, имеющейбольшие заслуги в области поэзии, литературоведении, критике, ведущий непрерывную борьбу за свободу и независимость Родины – Азербайджана, проживший трудной жизнью того времени.

В содержании статьи внимание акцептируется на произведения Эмин Абида. Свободолюбивые и националистические стихитипа, как «Бузлуджаханнам» – (Ледяной ад) посвященные измученным землякам.

Поэт под псевданимом «ЭминАбид»и «Гюльтакин» призывал всех к осводаждению, в борьбу родной народ Азербайджана.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Bayramov Müşfiq
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lankəran Dövlət Universiteti
mushfiq76@mail.ru

Böyük Səlcuqlu dövlətinin tarixi Türkiyə tarixşünaslığında

Annotasiya: Məqalə orta əsrlərin ən böyük feodal dövlətlərindən biri olan Səlcuqlar dövlətinin tarixşünaslığına həsr edilmişdir. Türkiyə tarixçilərinin Böyük Səlcuqlar dövlətinin müxtəlif problemlərinə həsr etdikləri çoxsaylı elmi tədqiqat əsərləri əsasında Səlcuqlar dövlətinin türkiyə tarixşünaslığı öyrənilmişdir.

Açar sözlər: Səlcuqlar dövləti, tarixşünaslıq, Türkiyə, İslam, tədqiq etmək.

Ключевые слова: Государство сельджуков, историография, Турция, Ислам, исследовать.

Keywords: Seljuk state, historiography, Turkey, Islam, to research.

Orta əsrlərdə Türk və islam dünyası tarixində mühüm rol oynayan ən qüdrətli dövlətlərdən biri Səlcuqlar dövləti olmuşdur. Oğuzların Qınıq boyuna mənsub subaşı Səlcuq bəyin X əsrin 80–ci illərində öz yaxınları ilə Çənd şəhərinə köçməsi və islam dinini qəbul etməsi təkcə Türkiyə tarixində deyil islam və dünya tarixində çox böyük dəyişikliklərə səbəb oldu.

1040-cı ildə Qəznəvilər üzərində əldə etdikləri qələbədən sonra güclü bir dövlət quran Səlcuqlar Çin sərhədlərindən İstanbula, Aral gölü və Qafqazdan Qırmızı dəniz və Misirə qədər böyük bir əraziyə sahib oldular.

Orta Asiyada Qarahənilər və Qəznəvilərdən sonra üçüncü böyük türk-islam dövləti olan Səlcuqlar bu geniş ərazidə yaşayan xalqların siyasi, iqtisadi, mədəni həyatında çox böyük dəyişikliklərə səbəb oldular. Baxmayaraq ki, Səlcuqlar dövləti türk-islam dünyasının tarixində misilsiz xidmətləri olmuşdur, lakin Türkiyə tarixşünaslığında Səlcuq dövlətinin tarixinin tədqiqinə bir qədər gec başlanmışdır. XX əsrin ilk onilliklərində türk tarixçiləri bu mövzuya öz əsərlərində müəyyən qədər yer versələr də bu problem ayrıca tədqiqat əsəri olmamışdır.

Türkiyə tarixşünaslığında Səlcuqlar dövlətinin tədqiqi əsasən XX əsrin ikinci yarısından başlanmışdır. Səlcuqlar dövlətinin müxtəlif problemləri türk tarixçilərindən M.F.Köprülü, M.H.Yınanc, O.Turan, İ.Kafesoğlu, M.A.Köymen, F.Şümer, N.Kaymaz, C.Alptekin, A.Sevim, E.Merçil, F.Ş.Arık, və s. mütəxəssislər tərəfindən araşdırılmışdır [1, s.2].

İlk dəfə Səlcuq dövlətinin tarixinə tarixçi, siyasətçi, Tükiyənin xarici işlər naziri vəzifəsində çalışmış professor Mehmet Köprülü 1923-cü ildə yazdığı “Türkiyə tarixi” adlı əsərində yer vermişdir. Fuad Köprülü sonralar Səlcuqlar dövlətinin tarixinə ayrıca bir əsər də həsr etmişdir. Bu müəllifin 1943-cü ildə yazdığı “Anadolu Səlcuklar dövlətinin yerli kaynakları” adlı əsəridir.

Lakin ilk dəfə Səlcuqlar dövlətinin tarixinə ayrıca əsər 1934-cü ildə Türkiyənin tanınmış elm adamı, tarixçi Mukrimin Halil Yınanc həsr etmişdir. Onun yazdığı kitab Türkiyə tarixinin Səlcuqlar dövrünü əhatə edir və “Türkiye tarihi: Selcuklar devri” adlanır.

Səlcuqlar dövlətinin tarixinə daha sonra Türkiyə tarixşünaslığında 1943-cü ildə Ferudun Dirimtekin əsər yazmışdır. Onun əsəri türk-islam dünyası tarixində çox böyük dəyişiliyə səbəb olan, 1071–ci ilin avqustunda baş verən Malazgirt döyüşünə həsr edilmiş və “Malazgirt meydan müharibəsi adlanır”.

Türkiyə tarixşünaslığında Səlcuqlar dövrüni tədqiqatçılarından biri professor Osman Turandır. Onun "Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar metin, tercüme ve araştırmalar (1958)",

“Selçuklular tarixi ve türk - islam medeniyeti (1965)”, “Selçuklular ve islamiyet (1971)”, “Türkler Anadolu da (1973)” və s. əsərləri Səlcuqlar dövlətinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Osman Turanın Səlcuqlar dövlətinin tarixinə həsr etdiyi ən sanballı əsəri “Selçuklular tarixi ve türk - islam medeniyeti (1965)” adlı əsərdir. Giriş və səkkiz fəsildən ibarət bu əsər Böyük səlcuqlar dövlətinin tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Fəsilər Səlcuqların mənşəyi və ilk dövrləri, Səlcuq imperatorluğunun quruluş dövrü, Səlcuqlu imperatorluğunun yüksəliş dövrü, səlcuqların əzəmət dövrü, Səlcuqlu imperatorluğunun durğunluq və tənəzzül dövrü, Türkiyə səlcuqları, Səlcuqlar dövründə türk-islam mədəniyyəti, türk-islam mədəniyyətinin inkişafı və tənəzzül dövrü adlanır və demək olar ki, səlcuqlar dövlətinin tarixini tam əhatə etmişdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsərdə Səlcuqlar dövlətinin bütün inkişaf mərhələləri və ayrı-ayrı problemləri eyni dərəcədə aydınlaşdırılmamışdır [2].

Böyük Səlcuqlu dövləti tarixinin tədqiqatçılarından biri İbrahim Kafesoğludur. Öz ömrünün 15 ilini Səlcuqlar dövlətinin tarixinin araşdırılmasına həsr edən İ. Kafesoğlu “Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1953)”, “Selçuklu ailesinin mənşei hakkında (1955)”, “Malazgirt meydan muharebesi (1959)”, “Selçuklu tarihi (1972)”, “Sultan Melikşah (1973)” və s. əsərlər yazmışdır.

Onun 1953-cü ildə yazdığı “Sultan Melikşah devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu” əsəri XI əsrin 70-90-cı illəri Səlcuqlar dövlətinin tarixi haqqında əvəzsiz mənbədir. Əsərdə müəllif orta əsr yazılı qaynaqların xüsusilə Bizans, Ərəb, Suriya, Erməni, Gürcü qaynaqları, həmçinin coğrafiya və tarixi coğrafiya əsərləri və s. qaynaqların izahını verdikdən sonra, Məlikşahın uşaqlığı və vəlihədliliyi, Məlikşahın imperiyanın ərazisinin genişləndirməsi, onun dövründə dövlət təşkilatı və mədəniyyət və s. haqqında çox zəngin məlumat vermişdir [3].

Səlcuqlar dövlətinin tarixinin tədqiqində professor Altay Köymenin xidmətləri böyükdür. Onun “Büyük Selçuklu imperatorluğu çərçivəsi içinde Melik Sancar ve zamanı” “Anadolunun fethi, Malazgirt meydan savaşı”(1986), “Selçuklu devri türk tarihi”(1963), “Tuğrul bey ve zamanı”(1976), “Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi - kuruluş devri”(2000), “Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi III - Alp Arslan ve zamanı”(2001), “Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi V - ikinci imperatorluk devri”(1991) və s. adlı əsərləri Səlcuqlar dövlətinin tədqiqinə həsr edilmişdir.

Elmi tədqiqata Məhəmməd İbrahimin "Kirman Selçukluları Tarihi" adlı farsca əsəri əsasında yazdığı fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası ilə başlamış və bu əsəri çox dəqiqliklə türk dilinə tərcmə etmişdir. Daha sonra, 1948-ci ildə Altay Köymen Səlcuqlar imperiyasının son hökmdarı Sultan Səncərə həsr edilmiş “Sultan Səncər ve zamanı” adlı dosentlik dissertasiyasını yazmışdır. Müəllif Sultan Səncər və onun hakimiyyəti illərində bu imperatorluğun tənəzzülə uğraması haqqında farsca, ərəbcə və s. kimi qaynaqlara dayanaraq, məlumat vermiş və irihəcmli bir əsər ortaya qoymuşdur.

Altay Köymenin Səlcuqlar dövlətinin tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri 1976-cı ildə yazdığı “Toğrul bey ve zamanı” adlı əsərdir. Müəllif əsərdə Toğrul bəyin uşaqlıq və gənclik illəri, qardaşı Səlcuq bəylə müştərək liderlik dövrü, Səlcuqlu dövlətini qurması, Dövlət təşkilatı, hökmdarlıq əlamətləri, Toğrul bəyin daxili və xarici siyasəti, Abbasi xəlifəsi ilə münasibətləri, şəxsiyyəti və ölümü haqqında yetərinə məlumat vermişdir [4].

Ömrünü Səlcuqlar dövlətinin tarixinin tədqiqinə həsr edən alimlərdən biri professor Ali Sevimdir. O, "Artukoğullarının ilk devirleri" fəlsəfə doktoru "Suriyenin Selçuklular tarafından fethi" dosentlik, "Halep Selçuklu Melikliği" adlı profesörlük dissertasiya mövzularını işləmişdir. Bundan əlavə O, Səlcuqlar dövlətinin tarixinin müxtlif problemlərinə bir çox elmi əsərlər həsr etmişdir. Bunlardan “Suriye Selçukluları tarihi I” “Suriye Selçukluları tarihi II” “Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Suleymanşah”, “Genel gizgileriyle selçuklu – ermeni ilişkileri”, “Malzgirid meydan

savaşı”, “Unlu Səlcuqlu komutanları”, “Anadolunun fethi, səlcuqlar dönemi”, “Miratuz – zaman fi tarihi ayanda səlcuqlar” və s. adlı əsərlərdir.

Ali Sevimin Səlcuqlar tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri “Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Suleymanşah” əsəridir. Bu əsər Anadolu səlcuqlu dövlətinin əsasını qoymuş böyük səlcuqlu sərkərdəsi Suleyman şahın Anadoludakı fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Kutalmışoğulları və onların Anadoluya gəlişi adlı əsərin birinci fəslində müəllif Kutalmışoğullarının Anadoluya gəlişi, 1075-ci ildə bir sıra ərazilərlə yanaşı İstanbulun yaxınlığında yerləşən İznik şəhərini işğal edərək Anadolu səlcuqlu dövlətinin paytaxtına çevirməsindən bəhs edir [5].

Tarixçi alimin Səlcuq dövlətinin tarixinə həsr etdiyi əsərlərdən biri 1971-ci ildə yazdığı “Malazgirt meydan savaşı” adlanır. Əsər Səlcuqlar dövləti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən 1071-ci ildə Səlcuqlarla Bizans arasında baş vermiş Malazgirt döyüşünün 900-cü ildönümü münasibəti ilə yazılmışdır.

Kiçik bir əsər olmasına baxmayaraq, müəllif onu hazırlayarkən türk tarixində mühüm rol oynayan Anadolunun türk torpaqlarına çevrilməsində bir dönüş nöqtəsi olan, Kadisiye və Yermük döyüşlərinə bənzədilən Malazgirt döyüşü haqqında yazılmış demək olar ki, bütün tarixi mənbələri nəzərdən keçirmişdir.

Əsərdə Səlcuqların hələ sultan Toğrul bəy zamanından Anadolunu ələ keçirmək üçün apardığı döyüşlər, daha sonra nəvəsi Alp-Aslanın Anadolunu türk torpağına çevirmək üçün apardığı muharibələr geniş şəkildə verilmişdir. Malazgirt döyüşü, onu tarixi nəticələri, döyüşdə yunanların məğlub olmasının səbəbləri göstərilmiş, Malazgirt döyüşü təkcə Səlcuq türklərinin deyil bütün türk və islam dünyasının zəfəri kimi dəyərləndirilmişdir.

Səlcuqlar dövrünün tədqiqatçılarından biri Türk Tarix Qurumunun fəxri üzvü olan Erdoğan Merçildir. O, Səlcuqlar dövlətinin müxtəlif tarixi mərhələlərini əhatə edən bir çox mövzuda elmi əsərlər yazmışdır. Alimin “Selcuklarda saraylar və saray təşkilatları”, “Böyük Səlcuqlu dövləti”, “Səlcuqlar zamanında divan təşkilatı. Mərkəz və əyalət divanları”, “Alp Aslan və Malazgirt”, “Selcuklarda hökmdarlıq əlamətləri”, “Türkiyə selcuklularında məsləklər”, “Kirman Selcukluları”, “Musəlman türk dövlətləri tarixi” adlı kitabları bir çox məqalə və tezisləri səlcuqlar dövlətinin bu və ya digər məsələlərinin tədqiqində çox mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Erdoğan Merçilin Səlcuqlarla bağlı yazdığı əsərlərdən biri “Kirman Səlcuqlar dövləti” adlanır. Tarixi qaynaqlardan məlum olduğu kimi Səlcuqlar 1940-cı ildə Qəznəvilər üzərində Dəndənəkan zəfərindən sonra digər ərazilərlə yanaşı İranın da bəzi ərazilərini ələ keçirdilər. Burada müstəqil bir türk dövləti Kirman Səlcuqları dövlətini yaradan türk tayfaları təqribən bir əsrə qədər fəaliyyət göstərmişlər. Kirman Səlcuqlar dövlətinin əsasını Səlcuqlar xanədanına mənsub Çağrı bəy Davudun böyük oğlu Kavurd qoymuşdur.

Müəllif əsərdə yazılı qaynaqlara əsasən Kirman Səlcuqlar sülaləsinin şəcərəsini vermiş, Kavurdun Kirmana gəlişini, onun Kirman ilə yanaşı qonşu əraziləri necə böyük ustalıqla ələ keçirməsi, qardaşı Alp Arslandan sonra hakimiyyət uğrunda mubarizəyə qoşulması, məğlub olması, Kirman Səlcuklar dövlətinin dağılması və s. məsələlər haqqında ətraflı məlumat verir [6, s.28].

Əsərdə Kirman səlcuqlar dövlətinin müstəqil olduğu göstərilir. Lakin Sultan Kavurdun xutbəni Toğrul bəyin ölümündən sonra əvvəlcə Böyük Səlcuqlu dövlətində hakimiyyətə gələn Alp Arslanın adına oxutması Kirman səlcuqlarının Böyük Səlcuklu dövlətinin ali hakimiyyətini qəbul etdiklərini deməyə əsas verir.

Erdoğan Merçilin diqqət çəkən əsərlərindən biri də “Selcuklarda saraylar və saray təşkilatları” əsəridir. 2011-ci ildə nəşr olunmuş əsərin əsas mövzusunun türk sultanlarının şəxsi və rəsmi həyatlarının keçdiyi yerlər olan saraylar və onların idarə olunması təşkilidir. Səlcuqların saray idarəçiliyi ilə bağlı bir çox əsərlərdə -Altay Köymenin 2001-ci ildə nəşr olunmuş “Böyük Selcuklu

imperatorluğu tarixi III Alp Arslan və zamanı”, Abdülkerim Özaydının “Sultan Berkyarıq devri selcuklar tarixi” Ali Sevimin Erdoğan Merçillə birlikdə yazdıqları “Selcuklu devletleri tarixi. Siyaset, təşkilat və kültür” və digər əsərlərdə məlumat verilmişdir. Lakin bu əsərin özünəməxsusluğu ondadır ki, burada qeyd olunan əsərlərdən fərqli olaraq Səlcuqlarda saraylar və saray idarəçiliyi ilə bağlı məlumatlar bir sultan dövrünü deyil bütün səlcuqlar dövlətinin tarixini əhatə edir [7].

Elmi araşdırmalarına Səlcuqlar dövləti tarixinin tədqiqi ilə başlayan türk tarixçisi professor Abdülkərim Özaydının “Sultan Muhammed Tapar devri selçuklu tarixi (198-511, 1105-1118)” və “Sultan Berkyaruk devri selçuklu tarixi (485-498/1092-1104)” əsərləri də səlcuqlar dövlətinin tarixinin öyrənilməsində dəyərli mənbədir.

Səlcuqlar dövlətinin bir çox məsələlərinin tədqiqində tarixçi professor Salim Kocanın yazdığı əsərlərin əhəmiyyəti böyükdür. Onun Səlcuqlar dövlətinin tarixinə həsr etdiyi “Selcuklu devleti türk tarixinin temel meseleleri”, “Anadolu türk beylikleri tarixi”, “Sultan İzzeddin Keykavus”, “Selcuklarda ordu ve esgeri kultur”, “Dandanakandan Malazgirte” “Türkiye Selcuklu devletinin temel iç ve dış politikaları ve sultan Qiyaseddin Keyhüsrev (1192-1196, 1205-1211), “Büyük Selçuklu sultanı Melikşahın Suriye, Filistin, Mısır politikası ve türkmen beyi Atsız” və s. əsərləri vardır.

Türkiyə tarixşünaslığında Böyük Səlcuqlar dövlətinin tarixinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqatlar aparan tarixçilərdən biri F.Arıkdır. Onun səlcuqlar dövlətinin tarixinə yazdığı “Selçuklular zamanında Anadoluda meydana gelen depremler” (1992), “Selçuklular zamanında Anadoluda veba salgınları” (1994), “Türkiye Selçuklu devletinde müsadere” (1986), “Selçuklular zamanında Türkiyede çıxartılan kollektiv aflar (1075-1243) (1988)” və.s-dir.

F.Ş.Arıqın Səlcuqlar dövlətinin tədqiqinə həsr etdiyi əsərlərdən biri 1988–ci ildə yazdığı “Selçuklular zamanında Türkiyede çıxartılan kollektiv aflar (1075-1243) məqaləsidir. Məqalədə Səlcuqların hakimiyyəti dövründə verilən əfv fərmanları, onların özəl xüsusiyyətləri göstərilir. Müəllif apardığı araşdırmalardan belə qənaətə gəlir ki, əgər qədim Romada, Osmanlılarda və bəzi orta əsr dövlətlərində verilən əfv fərmanları müəyyən qism məhkumları əhatə edirdisə, Səlcuqlarda bu bütün məhkumlara şamil edilirdi. Buna əsas kimi yazılı qaynaqlarda verilən “Cümle zendani ra azad kərdənd” ifadəsini göstərir. Səlcuqlarda əfv fərmanlarının orta əsr Osmanlı dövlətində olduğu kimi əsasən “Cülüslarda (hökmdar taxta çıxarkən Babüsade-Saadət qapısı qarşısında yerinə yetirilən mərasim) bununla yanaşı əldə edilən müvəffəqiyyətlər və zəfərlər, önəmli fəthlər münasibəti kollektiv əfv fərmanlarının verildiyini qeyd edir [8, s.20].

Feda Arıqın 1957-ci ildə yazdığı “Selcuklular Zamanında Anadoluda veba salgınları” adlı digər əsərində orta əsr yazılı qaynaqlara və müasir elmi tədqiqatlara əsaslanaraq infeksiyon xəstəlik vəba, onun yaranma səbəbləri verilmiş, Səlcuklardan əvvəl Anadoluda və əsasən Səlcuqlar dövründə 1078, 1093, 1098, 1141, 1152, 1153, 1165, 1178-1179, 1189, 1221–ci illərdə vəba xəstəliyinin yayılması, onun ölkənin sosial-iqtisadi siyasi durumuna təsiri, səbəb olduğu insan tələfatları və bununla bağlı yazılı qaynaqlarda olan məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Səlcuqlar dövlətinin tədqiqində tarixçi Yaşar Bedirhanın da əməyi diqqətəlayiqdir. Onun Səlcuqlar dövlətinin tarixinə həsr etdiyi “Selcuklu müesseseleri ve medeniyeti tarixi”, Malazgirden vatana Anadolu Selcuklu devleti tarixi” “Selcuklar ve kaskasiya”, “Selcuklu Türkiyesinde ticaret yolları, limanlar ve pazar yerleri” və s. əsərləri vardır .

Türk tarixçisi Zeki Atçekenlə birlikdə yazdığı “Selcuklu müesseseleri ve medeniyeti tarixi” Səlcuqlar dövrü mədəniyyətinin öyrənilməsində çox dəyərli mənbədir. Müəllif bu əsəri ilə Səlcuk dövlətinin islam mədəniyyətinin çökməsinə səbəb olması haqqında bəzi avropalı elm adamlarının fikirlərinin əsassız olduğunu ortaya çıxartmışdı.

Yazılı qaynaqlara əsaslanaraq əsərdə səlcuqlu sultanlarının, mülüklörünün, bəylörünün alim, din adamlarına, şair və sənətkarlara çox hörmətlə yanaşıldığı bildirilir. Alp Arslanın öz gəlirinin onda birini alimlərə verdiyi, Məlik şahın qurduğu mədrəsə və mədəniyyət müəssisələrindən başqa alim və mutasavvıflara ildə 300 min dinar təsis etdiyi, Sultan Səncərin sarayının alim, şair, təbib və filosoflarla dolu olduğunu göstərən alim səlcuqlar dövründə mədəniyyətin yüksək inkişafını elmi faktlarla təsdiqləmiş və səlcuq dövrü Türkiyə mədəniyyəti haqqında ətraflı məlumat vermişdir [9, s.173].

Səlcuqlar dövrü tarixinin araşdırılmasında tarixçi Tüncer Baykaranın xidmətləri də xüsusi ilə qeyd edilməlidir. Müəllifin türk tarixinin müxtəlif problemlərinə həsr etdiyi əsrlər içərisində “Selçuklular ve Beylikler çağında Denizli: 1070-1520”, “Türkiye Selçuklularının sosyal ve ekonomik tarihi”, “I Gıyaseddin Keyhusrev (1164 - 1211) Gazi-Şehit” adlı əsərləri səlcuqlar dövlətinin tarixinə həsr edilmişdir.

Türkiyə tarixşünaslığında yuxarıda adları qeyd olunan tədqiqatçılardan əlavə H. Geyikoğlu “Selçukluların deniz politikası ve denizcilik faaliyyətləri”, M.Alican “Malazgirt kıyametinin ilk günü 1071”, İ. Güven “Büyük Selçuklu devletinde eğitim ve öğretime genel bir bakış”, G. Öney “İran selçukluları ile mukayeseli olarak Anadolu selçuklularında atlı av sahneleri”, “Anadoluda selçuk geleneğinde kuşlu, çiftbaşı, kartallı, şahinli ve arslanlı mezar taşları”, N. Hallaçoğlu “Büyük selçuklularda 1040-1092 dönemi sultanlarının dini ve sosyal hayatları”, Z. Kitapçı “Asrın olayı , Büyük selçuklu sultanı Tuğrul beyin halife El-Kâimin kızı Seyyide ile evlenmesi ve bazı tarihî gerçekler”, E. Ayan “Büyük Selçuklu imparatorluğunda Oğuz isyanı”, “Sultan Alp Arslanın Ermeni-Gürcü siyaseti”, A. Çaycı “Selçuklularda egemenlik sembolleri”, S.Ünver “Büyük Selçuklu imparatorluğu zamanında vakıf hastanelerinin bir kısmına dair”, Z. Kitapçı “Abbasi hilafetinde selçuklu sultanları ve türk sultanları” və s. türk tarixçiləri bu mövzuya çoxsaylı məqalələr həsr etmişlər.

Beləliklə Türkiyə tarixşünaslığında XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq bu günə qədər türk dünyası və islam ölkələrinin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında çox böyük rol oynayan Səlcuqlar dövlətinin müxtəlif problemlərini əhatə edən elmi tədqiqat işləri aparılmış və bu mövzuda çoxsaylı elmi tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Lakin Böyük Səlcuqlar dövlətinin tədqiqi bununla bitmir. Hələ də Səlcuqlar dövlətinin bir çox problemləri araşdırılmamış qalmışdır.

Ədəbiyyat

1. O. G.Özgüdenli Büyük Selçuklu devleti tarihi (1040-1157), İstanbul, 2013, 367 s
2. O.Turan Selçuklular tarihi ve türk - İslam medeniyeti. İstanbul, 1969, 492 s.
3. İ. Kafesoğlu Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul, 1953, 292 s.
4. M.A. Köymen Tuğrul Bey ve zamanı. İstanbul, 1976, 183 s.
5. A. Sevim. Anadolu fatihi Kutalmışoğlu Suleyman şah. Ankara, 1990, 69 s.
6. E.Merçil Kirman Səlcuqlar dövləti, Ankara, 1989, 141 s.
7. Erdoğan MERÇİL, Selçuklularda Saraylar ve Saray Teşkilatı, İstanbul 2011.
8. F.Ş.Arıkın "Selçuklular Zamanında Türkiye'de Çıkartılan Kollektif Aflar (1075-1243)", Selçuk Üniversitesi Selçuk Dergisi. 1988
9. Z. Atçeke, Y.Bedirhan Selçuklu müesseseleri ve medeniyeti tarihi. Konya, 2016, 368 s.

Summary
Bayramov Mushfik
Lankaran State University

The history of the great Seljuk state is in Turkish historiography

The Seljuk State was one of the most powerful states of the Middle Ages, playing an important role in the history of the Turkish and Islamic world. Seljuks, being the third largest Turkic-Islamic state in Central Asia after the Karakhanids and Gaznavids, had made great changes in the political, economic, and cultural life of the people living in this vast area. Although the Seljuk State has had outstanding services in the history of the Turkic-Islamic world, however the study of the history of the Seljuk State in Turkish historiography has begun a little later. Though Turkish historians put a certain amount of emphasis on this topic in the early decades of the twentieth century, this problem has not been a separate study work. The study of the Seljuk State in Turkish historiography has begun in the second half of the 20th century. The article shows the study of the history of the Seljuk State, one of the most powerful states of the Middle Ages, in Turkish historiography. In the article the works of Turkish historians - F. Koprulu, H. Yinanç, O. Turan, I. Kafesoglu, A. Koymen, F. Schumer, N. Kaymaz, C. Alptekin, A. Sevim, E. Merchil and others from the first decades of the twentieth century to the present day, have been studied from the point of view of historiography.

Резюме
Байрамов Мушфиг
Лянкяранский государственный университет

История великого государства сельджуков в турецкой историографии

Государство сельджуков было одним из самых могущественных государств Средневековья, играющие важную роль в истории турецкого и исламского мира. Сельджуки, являясь третьим по величине тюрко-исламским государством в Центральной Азии после Караханидов и Газнавидов, внесли большие изменения в политическую, экономическую и культурную жизнь людей, живущих на этой обширной территории. Хотя сельджукское государство имело выдающиеся заслуги в истории тюрко-исламского мира, изучение истории сельджукского государства в турецкой историографии началось чуть позже. Хотя турецкие историки уделяют определенное внимание этой теме в первом десятилетии двадцатого века, эта проблема не была отдельной исследовательской работой. Изучение государства сельджуков в турецкой историографии началось во второй половине 20-го века. В статье показано изучение истории Сельджукского государства, одного из самых могущественных государств Средневековья, в историографии Турции. В статье представлены труды турецких историков - Ф. Копрулу, Х. Йинаня, О. Турана, И. Кафесоглу,

А. Коймена, Ф. Шумера, Н. Каймаза, С. Алптекина, А. Севима, Э. Мерчила и других в которых исследовались историография с первых десятилетий двадцатого века до наших дней с точки зрения историографии.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Cavadova Yeganə
dosent
Cəfərzadə Nərgiz
müəllim
Lənkəran Dövlət Universiteti
missdaffodil96@gmail.com

İngilis dilində gələcək zamanın leksik ifadə vasitələri
(Azərbaycan və İngilis dilləri əsasında)

Annotasiya: İngilis dilində gələcək zaman çoxlu ziddiyyətli məsələlərə malik olmaqla yanaşı zaman sahəsinin mühüm bir hissəsini təşkil edir. Bu məqalədə iki dilin, Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları müqayisə olunmaqla gələcək zaman leksik ifadə vasitələri və leksik temporalıq baxımından təhlil olunmuşdur. Fərqli dil ailələrinə mənsub olduqları üçün bu iki dil dilin bütün aspektlərində, eləcə də leksikada bir birindən fərqlənir.

Açar sözləri: tipologiya, leksikologiya, temporal leksika, gələcək zaman, leksik ifadə vasitələri

Key words: typology, lexicology, temporal lexis, future tense, lexical expressing ways

Ключевые слова: типология, лексикология, временная лексика, будущее время, средства лексического выражения

Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman sahəsinə qarşılaşdırdıqda görürük ki, gələcək zaman hər iki dildə özünəməxsus cəhətlərə malikdir. Mövcud olan allomorfizmlər Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji cəhətdən fərqli qruplara aid olması ilə izah olunmalıdır. Analitik dil qrupuna daxil olan ingilis dilində bütövlükdə gələcək zaman mikrosahəsi daha az, sintetik dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində isə daha çox qrammatikləşmə səviyyəsinə malikdir. İngilis dilində qrammatikləşmə səviyyəsi az olsa da, gələcək zamanın digər vasitələrlə, xüsusilə də leksik ifadə vasitələri ilə kompensasiya olunur.

Dilin lüğət tərkibi on minlərlə sözdən təşkil olunmuşdur. Dilin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər semantik cəhətdən bir çox qruplarda qruplaşdırıla bilər. Bunlara məkan, zaman, hərəkət, ad, tərz, keyfiyyət, rəng, dad, say və s. (daha artıq məna qruplarını qeyd edə bilərik) bildirən sözlər daxildir. Temporalıq və yaxud zaman bildirən sözlər özləri də müəyyən alt qruplarda birləşə bilərlər.

Ümumi dilçilikdə hər bir dil qrammatik zaman kateqoriyasına malik olmasa da, onların hər biri zaman ifadə edən, daha daqiq desək, temporal zərflərə və ifadələrə malikdirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hətta xarici dil öyrənilən zaman qrammatik zaman kateqoriyasından öncə məhz temporal ifadələr mənimsənilir. Cümlədə temporalıq müxtəlif yollarla ifadə oluna bilər. Temporalıq söz səviyyəsində, söz birləşməsi səviyyəsində, cümlə səviyyəsində və eləcə də, zaman formaları ilə ifadə olunmağa qabildir. Dilin sistemliliyi özünü temporalıq sahəsində də göstərir:

1. Leksik səviyyə (temporallığın sözlə ifadəsi)
2. Morfoloji səviyyə (temporallığın zaman kateqoriyası vasitəsilə ifadəsi)
3. Sintaktik səviyyə (temporallığın söz birləşmələri və cümlələrlə ifadəsi)

İngilis dilində gələcək zamanın söz səviyyəsində, yəni leksik yolla ifadə vasitələrinə gələcək zaman ehtiva edən zaman zərfləri və yaxud digər nitq hissələrinə aid olan gələcək zaman məzmununa malik sözlər, məsdərlə birlikdə işlənilən gələcək zamanda icra olunacaq hərəkətlər ifadə edən bir sıra feillər, özündən sonra məsdər tələb edən bir sıra ifadələr daxildir. [1, s. 94]

İ. Tahirov temporal leksika haqqında yazır: “Tədqiqatçı qeyd edilən temporal leksikanın semantik təsnifatı üçün nitq momenti ilə əlaqənin (nisbətini) olub-olmadığı əlamətini götürür. Bu əlamətə əsasən bütün temporal leksika iki böyük leksiksemantik qrupu bölünür: 1) nisbi zaman mənalı leksika; 2) qeyri-nisbi zaman mənalı leksika. Birinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olması, ikinci qrup üçün əsas əlamət nitq momenti ilə əlaqənin olmamasıdır. Hər bir qrup mikroqruplara ayrılır və onların ümumi və fərqli cəhətləri aşkarlanır. Dəqiq müəyyənləşdirilmiş semantik meyarlara əsaslanan və bütün temporal leksikanı əhatə edərək təqdim edən bu təsnifatı rus dilinin temporal leksikasının təsnif edilməsində uğurlu addım saymaq olar” [3, s. 194]

İngilis dilində gələcək zamanın əsas leksik ifadə vasitələri gələcək zaman ifadə edən zaman zərfləridir. Aşağıdakı zərflər bu qəbildən sayıla bilər: *tomorrow, morrow, future, hereafter, hereupon, next, oncoming, for the moment, one of these days, in (the) future, early or late, soon or late.*

“*We’ll put on another show for you tomorrow,*” *Francis Macomber said. (E. Hemingway)* “*Do you think we’ll find buffalo tomorrow?*” “*We’ll put on another show for you tomorrow,*” *Francis Macomber said. (E. Hemingway)*

Zaman sahəsi morfoloji ifadə vasitələri olduğu kimi leksik ifadə vasitələrinə də malikdir. Zaman sahəsinin morfoloji ifadə vasitələrinə feil zamanları və onların ifadə yolları aiddir. Leksik ifadə vasitələri də məhz müvafiq zamanlarla istifadə olunduğu üçün onlar arasında semantik əlaqəlikdən söz açmaq olar. Semantik əlaqəlik mövcud olsa da, müxtəlif temporal semaya malik leksik və morfoloji vahidlər bir- birilə istifadə oluna bilər. Belə olduğu halda isə məfhum olaraq kontekst leksik ifadə vasitəsinin aid olduğu zamanı bildirir. İ. Tahirov bu barədə qeyd edir: “Temporal leksika kontekst daxilində feilin zaman formasının mənası ilə ziddiyyət təşkil edərək, cümlədəki feilin göstərdiyi zamanla uyğun gəlməyən zaman mənası verə bilər.” [3, s. 195] Bu hal özünü həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində göstərir. İngilis dilində *tomorrow* zaman zərflərinin indiki zaman formaları (*The Present Indefinite, The Present Continuous*) ilə də istifadə oluna bilər. İndiki zaman formalarından biri ilə istifadə olunduğu halda da cümlədə işlənən zaman zərflərinin ümumi kontekstini gələcək zamana yönləndirir.

Only one of the staffs leaves tomorrow. Everybody in the village is moving to the places that are safe for them tomorrow. Tomorrow she goes to her new office that she doesn’t like at all.

İngilis və Azərbaycan dillərində zaman ifadə edən leksik vahidləri əsas və ikinci dərəcəli olmaqla iki hissəyə ayırmaq olar. Əsas leksik vahidlərə əsasən zaman ifadə edən zərflər və isimlər, həmçinin sifətləri aid edə bilərik. Bunlara mütləq zaman (və yaxud qeyri-nisbi) zaman ifadə edən leksik vahidlər də deyə bilərik. İkinci dərəcəli zaman mənası ifadə edən leksik vahidlərə isə müxtəlif nitq hissələrinə aid olan zamanla əlaqəli sözlərdir. İ. Tahirov qeyd edir: “Beləliklə, ingilis və Azərbaycan dillərində temporallıq LSS özündə iki leksik-semantik mikrosahəni (LSmS) ehtiva edir: Birinci LSmS və İkinci LSmS. Birinci LSmS qeyri-nisbi zamanı, İkinci LSmS isə nisbi zamanı ifadə edən sözləri əhatə edir.” [3, s. 195]

İngilis dilində qeyri-nisbi (mütləq) zaman ifadə edən leksik vahidləri məna cəhətdən müxtəlif qruplara bölə bilərik: zamanın ölçü və hesablanma vahidləri, zaman, vaxt müddətlərini ifadə edən ümumi sözlər, böyük zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər, qısa zaman kəsiklərini ifadə edən sözlər, ilin fəsillərinin adları, günün əsas hissələrinin adları, günəşin vəziyyətinə görə günün hissələrinin adları, ay adları, həftənin günlərinin adları, hərəkətin zaman daxilində müddətinə və ya uzunluğuna görə baş verməsini xarakterizə edən sözlərdən, hərəkət, proses və hadisələrin zaman daxilində təkrarlılığını ifadə edən sözlər, təqvim anlayışlarını, bayramların adlarını bildirən leksik vahidlər və s.

İngilis dili üçün yuxarıda verilmiş qeyri-nisbi zaman ifadə edən leksik-semantik məna qruplarına daxil olan sözlərə misal olaraq *second, minute, hour, day, week, age, eternity, period, stage, spring,*

summer, autumn, winter, morning, midday, dawn, march, always, forever, repeatedly, frequently və s. kimi sözləri göstərmək olar.

Nisbi zaman ifadə edən leksik vahidlər zaman bildirən müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdir. İngilis dilində nisbi zaman ifadə edən leksik vahidlər mütləq zaman ifadə edən leksik vahidlər kimi bir çox məna qruplarına bölünə bilər: iş, hal və hərəkətin danışıq vaxtına nəzərən üç zaman formasının (keçmiş, indiki, future) birində istifadəsini bildirən sözlər, müəyyən bir iş, hal və hərəkətin digərinə nəzərən zaman ifadə etməsi, mövcudluq, mərhələ ifadə edən feillər, iş, hal və hərəkətin hüdudlarını bildirən sözlər, zamanın ümumi ardıcılığını bildirən sözlər, implisit zaman mənalı sözlər.

İngilis dilində nisbi zaman ifadə edən leksik-semantik qruplarına daxil olan sözlərə misal olaraq *tomorrow, yesternight, tonight, now, nowadays, current, currently, simultaneous, anterior, eve, prior, previous, former, last, next, before, ago, beforehand, previously, formerly, to be, to become, to grow, to get, to begin, to commence, to start, to end, end, ending, commencement, middle, as, as....as, since, scarcely...when* və s. kimi sözləri misal göstərə bilərik.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində zaman ifadə edən leksik vahidləri, onların məna qrupları və hər məna qrupuna aid sözləri birləşdirən cəhət onların hər birinin ayrı-ayrılıqda zaman mənasını ehtiva edə bilməsidir. Onlardan bəziləri polisemantiklik xüsusiyyətinə malik olub müxtəlif zamanlarla istifadə oluna bildiyi halda, bəziləri isə konkret bir zaman məfhumu ifadə edir.

İngilis dilində nisbi və qeyri-nisbi zaman ifadə edən leksik-semantik vahidlər bir-birindən təcrid olunmur. Onların bir-birilə əlaqəsi həm bir-birinin yerində işlənməklə həm də birlikdə istifadə olunub müəyyən bir zaman ifadə edə bilməsində göstərir. Bəzi mütləq zaman ifadə edən leksik-semantik vahidlər nisbi zaman ifadə edən leksik-semantik vahidlərlə birlikdə istifadə olunaraq iş, hal və hərəkətin icrasını keçmiş-indiki-gələcək zamanlardan birinə yönləndirir. Məs, *No one knows what is going to happen after two minutes.*

“Zaman sahəsinin leksikasını təmsil edən əsas leksik vahidlər bir neçə əlamətinə görə seçilir.” [3, s. 196] İ. Tahirov temporal leksikanın dörd əlamətini qeyd edir.

Temporal leksikanın əsas əlaməti zaman sahəsinin semantik strukturunda rol oynamasıdır. Sahənin nüvəsini təşkil edən zaman mənalı leksik vahidlər leksik sistemin quruluşunun məna cəhətdən təşkilində iştirak edir.

Əsas temporal leksik vahidlərdə sahənin adı kimi çıxış edən *zaman* və *time* sözləri ilə ən çox semantik yaxınlıq müşahidə edilir;

Zaman mənası ehtiva edən leksik vahidlər dildə yüksək işlənmə tezliyinə malikdir. Bədii və məişət üslubları üçün bu xüsusiyyəti daha çox xarakterik hesab etmək olar. Çünki qeyd olunan üslublarda qısa cümlələrdən, müxtəsər cümlələrdən, yarımçıq cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Lakin zaman bildirən leksik vahidlərin istifadəsini təkcə yarımçıq cümlələrə üçün aid etmək düzgün deyildir.

İ. Tahirov qeyd edir: “Əsas sözlərin yüksək işləklik səviyyəsi və leksik sistemdə mərkəzi mövqedə dayanması, hər şeydən əvvəl, dil sistemi üçün mənşə etibarilə qədimliyi və əsliyi, yaxud alınma söz olaraq ədəbi dildə tam mənimsənməsi və adaptasiya olunması ilə bağlıdır.” [4, s. 189]

İngilis dilində modal və yarım modal feillərdən əlavə özündə modal çalarlıq ifadə edən əsas feillər də mövcuddur. Bu xüsusiyyət Azərbaycan dilində də bir sıra feillər üçün xarakterik olsa da, dilimizdə modal feillərin varlığından bəhs etmək düzgün deyildir. İngilis dilində modal çalarlığa malik olan əsas feillər hərəkətin gələcək zamanda icrasını ifadə edirlər. Bu səbəbdən də ingilis dilində gələcək zamanın leksik yolla ifadəsindən bəhs edərkən modal çalarlığa malik əsas feillərdən də bəhs etməyi labüd sayırıq. Aşağıda verilmiş sözlər bu ailədən olanlardır: *suppose, hope, wait, warn,*

expect, want, ask, intend, promise, instruct, aim, wish, swear, allow, agree, plan, offer, prepare, dare, propose, encourage, mean, cause, consent və s.

Dearest and best father, I hope my child may not be deaf and dumb, but I do not yet know. (Ch. Dickens) "I hope I can place it properly," Macomber said. (E. Hemingway) What's the worth of your reputation, if you can't convey the reason for it to the person you most wish to value it? (Ch. Dickens) Why, I hardly expect you to believe me, but that's the sum. Four pound! (Ch. Dickens) "You don't want to spoil them." "Will the headman distribute it?" "Absolutely." (E. Hemingway)

Yuxarıda qeyd olunan feillər gələcək zaman ifadə etdiyi kimi onların ingilis dilindəki isim qarşılığı da məzmunca gələcək zaman ifadə edir. Belə isimlər istifadə olunduqları cümlədə ümumi məzmunu gələcək zaman yönləndirirlər. *Supposition, hope, expectation, intention, promise, aim, wish, agreement, preparation, task, goal* və s. kimi sözləri bu qəbildən saymaq olar.

The report is based entirely on supposition. Our first task is to set up a communications system. Careful preparation for the exam is essential. Do I have your promise that you won't tell anyone about this? They express a wish to be alone. She is going to London with the aim of finding a job. He leaves England with the intention of travelling in America.

İngilis dilində bir sıra ifadələr vardır ki, modal çalarlığa malikdirlər və məsdərlə istifadə olunaraq gələcək zaman ifadə edirlər: *would better, had rather, would rather, had sooner, would sooner, had better + məsdər*

I would rather come with you. Would you like to go to Sarah's house for dinner tonight? I had rather stay at home. We had better leave early if we don't want to get stuck in traffic. She'd better get here soon or she'll miss the opening ceremony. Hadn't you better switch your computer off?

İngilis dilində məsdər yuxarıda qeyd olunan feillər və ifadələrlə birlikdə istifadə olunaraq hərəkətin icrasını gələcək zamana yönləndirir. Azərbaycan dilində də məsdər eyni qaydada bir sıra feillərlə birgə işlənərək işin icrasını gələcək zamana aid edir. Lakin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feli sifətlər gələcək zamana aid edilə bilməz. Feli sifət feilin və sifətin xüsusiyyətlərini daşdığı üçün feillərlə deyil, məhz isim və isimləmiş ifadələrlə istifadə olunur.

İngilis dilində feli sifət, məlum olduğu kimi, iki növə malikdir. Birincisi *-ing* suffiksi vasitəsilə düzəlir və indiki zaman feli sifəti adlandırılır. İkinci növü isə qaydalı və qaydasız feillərlə əlaqəli olaraq müxtəlif cür düzəlmə yollarına malikdir. İkinci növ feli sifət keçmiş zaman feli sifəti adlanır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində feli sifət indiki və keçmiş zamanları müvafiq növləri üzrə təmsil edə bildiyi halda gələcək zamanı ifadə edə bilmir. Qeyd etmək lazımdır ki, feli sifətin ifadə etdiyi zaman mənası nisbidir.

Məlum olduğu kimi, ingilis dilində bir qisim feillər özlərindən sonra məsdər tələb etdiyi kimi, bir qisim feillər də özlərindən sonra cerund tələb edir. Cerund felin təsriflənməyən formalarından biri olub iki növə malikdir: Qeyri-müəyyən cerund və bitmiş (perfect) cerund. Gələcək zaman ifadə etmə xüsusiyyəti yalnız cerundun qeyri- müəyyən formasına aid edilə bilər. Özündən sonra cerund tələb edən feillərin bir qismi əsas feil indiki zamanda istifadə olunduğu halda gələcək zamanın leksik ifadə vasitələrindən biri kimi götürülə bilər. S.Nuriyeva özünün dissertasiya işinin avtoreferatında aşağıdakı feilləri bu qəbildən olan feillər sırasında qeyd edir:

To intend, to look forward to, to be on the point of, to think of, to fancy, to imagine, to be on the verge of, to insist on, need, to be on brink of, to mind və s. [2, s. 11]

Qeyd olunan feilləri indiki zamanda istifadə olunduqda onlar iş, hal və hərəkətin danışığ anından sonra icra olunacağını ifadə edirlər. Aşağıdakı misallar buna nümunə kimi götürmək olar:

They intend to work hard tomorrow. I'm looking forward to be with you. I don't mind her anymore. I intend to forgive his sins soon. I can't imagine how you can do it. Jack thinks that he doesn't need anybody else.

S. Nuriyeva *What about*”, “*How do you think about*” , “*How about*”, “*How do you feel about*”, “*What do you fancy*” və s. kimi ifadələrdən bəhs edərək bunlardan sonra gələn cerundun hərəkəti gələcək zamana aid etməsini qeyd edir. Əlavə olaraq, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda verilmiş ifadələrin və onlardan sonra istifadə olunan cerundun gələcək zaman ifadə etməsi üçün əsas feilin indiki zamanların birində işlənməsi lazımdır.

How about eating some sugar after dinner. How do you think about having a leader before us when going to the fight. What about going to a long journey. How do you feel about having a new baby. What about getting a new job with high salary.

Beləliklə, qeyd etdiyimiz leksik vahidlər öz leksik mənalarında gələcək zaman mənasını daşımaqla, mikrosahənin morfoloji və ya qrammatik formalarının müşayiətçisi rolunu oynayaraq, invariant semantik əlamətin realizə olunmasında müəyyən rol oynayır.

Feilin təsriflənməyən formaları hər iki dildə ikinci dərəcəli morfoloji ifadə vasitələri kimi götürülməlidir. Lakin məsdər və cerund təsriflənməyən formaları tək başına deyil bir sıra feillərdən sonra istifadə olunaraq zaman mənasını ehtiva edə bilər. Məhz bu səbəbdən onları leksik ifadə vasitələri kimi verməyi məqbul hesab edirik.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantiki sistemi. Bakı, Elm, 1984. 249 səh.
2. Nuriyeva S.T. Müasir ingilis və azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri. Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı-2018. 26 səh.
3. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində gələcək zaman mikrosahəsi // Tədqiqatlar-3, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Elm, 2007. s. 193-208
4. Tahirov İ.M. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası Nurlan: Bakı, 2007, 323 səh.

Summary

Javadova Yegana

Jafarzada Nargiz

Lankaran State University

Lexical expressing ways of the future tense in English

Future tense constitutes an important layer of temporality as it has so many controversial problems in English. This article deals with the future tense from the point of view of its lexical expressing ways and lexical temporality comparing the two language materials: English and Azerbaijani. As in all aspects of the language these two languages differ from each other in lexis, that's because they belong to different language families.

Резюме
Джавадова Егана
Джафарзада Наргиз
Лянкяранский государственный университет

Средства лексического выражения будущего времени на английском языке

Будущее время представляет собой важный слой временности, как это так много спорных проблем на английском языке. Эта статья посвящена будущему времени с точки зрения его средств лексического выражения и временной лексики, сравнивая два языковых материала: английский и азербайджанский. Как и во всех аспектах языка эти два языка отличаются друг от друга в лексике, это потому, что они принадлежат к разным языковым семьям.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

UOT 811.111

Cavadova Yeganə
dosent
Rəfail Heydərov
baş müəllim
Lankəran Dövlət Universiteti
heyderovrafael@gmail.com

İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində söz birləşmələrinin rolu

Annotasiya: Məqalə ingilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində söz birləşmələrinin rolundan bəhs edir. Qeyd edilir ki, ingilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində bir sıra amillərlə yanaşı, söz birləşmələrinin də mühüm rolu vardır. İngilis dilində olan söz birləşmələrinin öyrənilməsi həm də bu dilin tarixinin öyrənilməsi deməkdir. Dilin lüğət fondunun hansı yollarla zənginləşməsi yollarının öyrənilməsi dilin özünün daha rahat və sistemli şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir. Söz birləşmələrinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi, dilin daxili inkişaf qanunlarını meydana çıxarmaq, onun milli orijinallığını müəyyən etmək deməkdir. Bu isə, söz birləşməsi probleminin böyük nəzəri əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Açar sözlər: lüğət fondu, söz birləşməsi, sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi, amil, problem

Ключевые слова: словарный фонд, словосочетание, свободное словосочетание, устойчивое словосочетание, фактор, проблем

Key words: vocabulary, word combination, free word combination, set expression, factor, problem

Məlum olduğu kimi, ingilis dili dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biridir. İngilis dili bütün dünyada öyrənilir və dünyanın ən zəngin dillərindəndir.

Dildə olan sözlərin hamısı o dilin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında dilin lüğət tərkibindən danışarkən, onu lüğət tərkibi və əsas lüğət fondu deyə iki hissəyə ayırırlar. Göründüyü kimi, dilin lüğət tərkibi, lüğət fonduna nisbətən geniş məfhumdur. Məqalədə konkret halda söz birləşmələrindən bəhs edildiyinə görə, lüğət fondu ifadəsindən istifadə ediləcək.

Dilin lüğət fondunu təşkil edən sözlərin xüsusiyyətindən danışarkən, adətən, bunların dildə uzun əsrlər boyu yaşamasını, sabitliyini, xarici təsirlərə qarşı müqavimətli olmasını, yeni sözlərin yaranması üçün baza olmasını göstərirlər. Dilin lüğət fondu qrammatik quruluşla birlikdə, dilin əsasını, onun spesifikasiyalarının mahiyyətini təşkil etdiyi kimi, dilin sabitliyini, onun orijinallığını saxlayır.

Dilin lüğət fondu hər bir dilin sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Dilin lüğət fondu, xüsusilə, o dildə danışan xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə, elmin və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq artır, çoxalır və zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət fondu inkişaf edən dillər zəngin və qüdrətli sayılır.

Müasir ingilis dili həm zəngin və gözəl ədəbi dil kimi, həm də dərin elmi nəzəriyyələri, fəlsəfi fikirləri dürüst ifadə etməyə qadir bir dil kimi dünyanın əksər xalqlarının çox böyük məmnuniyyətlə qəbul etdiyi bir dildir.

Dil, tarixi bir hadisə olduğundan, o, həmin dili yaratmış və o dildə danışan xalqın tarixi, həyat tərzilə ayrılmaz surətdə bağlıdır.

İngilis dili və onun on minlərlə sözü əhatə edən bugünkü lüğət fondu da ingilis xalqının təşəkkül və inkişafı tarixi ilə əlaqədar zənginləşmişdir.

İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində bir sıra amillərlə yanaşı, söz birləşmələrinin də mühüm rolu vardır. Bəzən öyrənilən bir sözün ayrılıqda bir cür, birləşmə daxilində isə başqa cür mənə verməsi müəyyən qədər anlaşılmazlıq yaradır. Bu anlaşılmazlıq təkcə dili yeni öyrənənlər üçün deyil, çox vaxt bu dildə az-çox danışmağı bacaranlar üçün də çətinlik törədir. Nəticədə isə oxunan, yaxud dinlənən material lazımı səviyyədə qavranılmır.

İngilis dilində olan söz birləşmələrinin öyrənilməsi həm də bu dilin tarixinin öyrənilməsi deməkdir. Dilin lüğət fondunun hansı vasitələrlə zənginləşməsi yollarının öyrənilməsi dilin özünün daha rahat və sistemli şəkildə mənimsənilməsinə kömək edir.

Söz birləşmələrinin tədqiqi, hər şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi, dilin daxili inkişaf qanunlarını meydana çıxarmaq, onun milli orijinallığını müəyyən etmək deməkdir.

Ən azı iki nitq hissəsinin birləşməsindən ibarət olan və atributiv əlaqə zəminində formalaşan sintaktik vahidə söz birləşməsi deyilir.

Söz birləşmələrindən danışarkən, sərbəst söz birləşmələri sabit söz birləşmələrini qarışdırmaq olmaz.

Bildiyimiz kimi, sərbəst söz birləşmələrini təşkil edən sözləri hər vaxtdəyişdirmək olur və bunun layeni söz birləşməsi yaranır.

Məsələn: a red apple – qırmızı alma
a yellow apple – sarı alma

Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi surətdə elə birləşir ki, onları bir – birindən ayırmaq, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada başa düşmək olmur [3, s. 88].

Məsələn: to give up – tərk etmək, imtina etmək
to put on – geyinmək
to put off – təxirə salmaq
to have a rest – istirahət etmək
to take a walk – gəzmək [2, s. 141]

Bu birləşmədəki to give – vermək, to put – qoymaq, to have – malik olmaq, to take – götürmək sözlərinin heç biri öz lüğəti mənasında işlənməmişdir. Bu sözlər özlərindən sonra müxtəlif sözlərlə işlənərək, yeni mənə kəsb edir ki, bunları da dəyişdirmək və ya bir – birindən ayırmaq olmaz.

Dildə mövcud olan sözlər nitq prosesində söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşə bilər. Nitq prosesində sözlərin bu şəkildə birləşməsi hər bir konkret dildə tarixən əmələ gəlmiş və həmin dilin daxili inkişaf qanunları əsasında formalaşmış qaydalara əsaslanır. Hər bir dildə qrammatikanın bu qaydalardan bəhs edən hissəsinə “sintaksis” deyilir. Beləliklə, məlum olur ki, qrammatikanın əsas hissələrindən olan sintaksis söz birləşmələrini və cümləni öyrənir.

Müasir ingilis dilində söz birləşmələri, söz birləşməsinin növləri və söz birləşməsinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqələr baxımından səciyyələndirilə bilər.

Söz birləşmələrinin predikativ və qeyri-predikativ kimi növləri vardır.

Hadisə və fakt haqqında məlumat verən, cümlənin struktur əsası kimi mübtəda və xəbəri birləşdirən söz birləşmələri predikativ söz birləşmələridir.

Məsələn: to have a smoke – siqaret çəkmək
to give a push – itələmək
to make a move – hərəkət etmək
to give a laugh – gülmək
to have a run – qaçmaq

Müxtəlif həyat hadisələrinin mürəkkəb adlarını bildirən, mübtəda və xəbərin konstruksiyasına malik olmayan və ona görə də cümlə əmələ gətirməyən birləşmələr qeyri-predikativ birləşmələr adlanır.

Məsələn: a high house – hündür ev
very big – çox böyük

İngilis dilində söz birləşmələri, adətən, üç qrupa ayrılır:

- 1) İsmi birləşmələr
- 2) Feili birləşmələr
- 3) Zərf birləşmələri

I. İsmi birləşmələr adı altında əsas sözü adlarla və ya substantivləşmiş hər hansı bir sözlə ifadə olunan birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu birləşmələr, əsasən, adlardan və müəyyən cəhətdən adlara meyl edənsözlərdən təşkil olunur.

İsmi birləşmələrin özləri də müəyyən qruplara bölünür:

1) Hər iki komponenti isimdən ibarət olan ismi birləşmələr. Bu qrupa daxil olan ismi birləşmələr də öz növbəsində iki yarımqrupa komponenti isə ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan ismi birləşmələr:

Məsələn: Tom's father – Tomun atası
the boy's name – oğlanın adı

Bu yarımqrupa daxil olan ismi birləşmələrin birinci komponenti formal əlamətinə görə fərqlənməklə bərabər, bir də bu cəhətdən fərqlənir ki, birinci yarımqrupa daxil olan birləşmələrin ifadə etdiyi məna ümumi və geniş, ikinci qrupa daxil olan birləşmələ dar olur.

2) Birinci komponenti sifət, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olansöz birləşmələri:

Məsələn: high houses – hündür evlər
long ways – uzun yollar
new cities – yeni şəhərlər
rich people – varlı adamlar

3) Birinci komponenti feili sifət, ikinci komponenti isimdən ibarət olan ismi birləşmələr:

Məsələn: playing children – oynayan uşaqlar
dancing girls – rəqs edən qızlar

4) Birinci komponenti say, ikinci komponenti isimdən ibarət olan ismi birləşmələr:

Məsələn: seven brothers – yeddi qardaş
three friends – üç dost
six chairs – altı stul
five boys – beş oğlan

5) Birinci komponenti əvəzlik, ikinci komponenti isimdən ibarət olan ismi birləşmələr:

Məsələn: my father – mənim atam
his anxiety – onun narahatlığı
this city – bu şəhər
another book – başqa kitab

II) Feili birləşmələr: Əsas tərəfi feilin təsriflənməyən formaları (məsdər, feili sifət və feili bağlama) ilə ifadə olunan söz birləşmələrinə feili birləşmələr deyilir.

Məsələn: to write a letter – məktub yazmaq
to make a pause – fasilə etmək
to strike a match – kibrit yandırmaq
to shrug one's shoulders – çiyinlərini çəkmək
to curl one's lip – dodağını büzmək

III) Zərf birləşmələrinin əsas sözü zərfdən ibarət olur. Bu birləşmələr başqa birləşmə növlərinə nisbətən az işlənsə bölünür:

a) hər iki komponenti ümumi halda işlənmiş isimdən ibarət olan söz birləşmələri:

Məsələn: a stone bridge – daş körpü
a flower garden –gül bağı

b) birinci komponenti yiyəlik halda, ikinci

də, onlarda əsas söz kimi çıxış edən zərf həmin birləşmələrə xüsusi keyfiyyət verir ki, bu da onların ayrıca söz birləşməsi kimi qeyd edilməsini şərtləndirir.

Məsələn: to go fast – sürətlə getmək

to walk slowly – asta yerimək

to breathe in deeply – dərindən nəfəs almaq

to begin suddenly – qəfildən başlamaq

to speak quickly – sürətlə danışmaq

Müasir ingilis dilində mövcud olan söz birləşmələrinin komponentləri arasında aşağıdakı əlaqələr müşahidə edilir:

1) Yanaşma əlaqəsi

2) Uzlaşma əlaqəsi

3) İdarə əlaqəsi

Qeyd etmək lazımdır ki, dünya dillərinin əksəriyyətində söz birləşmələri bir qayda olaraq, yuxarıda göstərilmiş sintaktik əlaqələr zəminində formalaşır. Bu baxımdan müasir ingilis dili də müstəsna təşkil etmir. Bu sahədə dillər arasında olan fərq sintaktik əlaqələrdən hər birinin işlənmə miqyasında müşahidə edilir. Həmin məsələ, yəni yuxarıda qeyd edilmiş sintaktik əlaqələrin müxtəlif dillərdə işlənmə miqyası təsadüfi olmayıb, hər bir dilin morfoloji quruluşu ilə şərtlənir, zəngin morfoloji quruluşa malik olan, yəni sintetik dillərdə, məsələn, rus dilində uzlaşma və idarə əlaqələri, morfoloji quruluşca zəngin olmayan dillərdə, yəni analitik dillərdə, o cümlədən ingilis ingilis dilində, əsasən, yanaşma əlaqəsi geniş işlənir.

Yanaşma əlaqəsi: Söz birləşməsinin komponentləri arasında mövcud olan sintaktik əlaqənin şəkilçilərlə deyil, ancaq söz sırası vasitəsi ilə ifadə edilən növünə yanaşma əlaqəsi deyilir.

Müasir ingilis dili analitik quruluşa malik olduğundan, bu dildə söz birləşmələri, əsasən, yanaşma əlaqəsi vasitəsi ilə formalaşır. Yanaşma əlaqəsi zəminində mövcud olan söz birləşməsində, bir qayda olaraq, tabe söz tabeedicisi sözdən bilavasitə: a) ya əvvəl, b) ya da sonra gəlir:

Məsələn: a) stone wall – daş divar

interesting books – maraqlı kitablar

high mountains – hündür dağlar

b) to sleep soundly – xoruldamaq

a vacant seat – boş oturacaq

Uzlaşma əlaqəsi: Uzlaşma söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqənin elə növüdür ki, burada tabe söz tabeedicisi sözlə eyni morfoloji formada işlənir.

Müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins kateqoriyası olmadığına və çox zəif hal kateqoriyasına malik olduğuna görə, bu dildə uzlaşma çox dar çərçivədə işlədilir. İngilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponenti say, yaxud “this, that” işarə əvəzliliklərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir, tabeedicisi söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir:

Məsələn: one table – five tables

this house – these houses

İdarə əlaqəsi: Söz birləşmələrinin komponentləri arasında müşahidə edilən sintaktik əlaqələrdən biri də idarə əlaqəsidir. İdarə əlaqəsində tabeedicisi söz tabe sözün müəyyən formada işlədilməsini tələb edir və tabeedicisi söz tərəfindən idarə olunur. Buna görə də sintaktik əlaqənin bu növünə idarə əlaqəsi deyilir.

İdarə əlaqəsi müasir ingilis dilində ən az işlənən sintaktik əlaqə növüdür. Bu dildə ancaq şəxs əvəzliliklərinin feildən vəsözönlərindən sonra obyekt halında işlənməsini idarə adlandırmaq olar:

Məsələn: Meet them. Call her. Invite him. Visit us.

For us. From them. With me. About her.

Bu halda tabeediciləşmə sözləri – feil və ya sözlərin şəxs əvəzliliklərini obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da həmin növ sözləşmələrinə idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Məlumdur ki, sözləşmə xalq yaradır. Sözləşmə yaranma tarixi hər bir xalqın əmək fəaliyyətinin nəticəsidir.

Sözləşmədə dilin qrammatik quruluşunun mənzərəsi əks olunur.

Dildə olan bir sıra kateqoriyalar (nitq hissələri və onların xüsusiyyətləri , hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, təsirlilik və təsirsizlik, müəyyənlik və qeyri – müəyyənlik, sözlərin sırası və s.) sözləşmələrinə öz əksini tapır. Bir sıra kateqoriyalar sözləşmə zəminində reallaşır və həmin kateqoriyaların izahı sözləşmələrinə əsaslanır.

Sözləşmələri dilin qrammatik quruluşunun sabitliyini göstərmək, qrammatik quruluşun inkişaf meyillərini qeyd etmək, sözlərin əlaqələnmə qaydalarında iştirak edən vasitələrdə əmələ gəlmiş dərslilikləri meydana çıxarmaq üçün əhəmiyyətli material və imkan verir.

Sözləşmə cümlə məsələsi ilə çox yaxından bağlıdır. Bunlar eyni konkret sahənin – sintaksisin biri – digərini tamamlayan iki tərəfidir.

Sözləşmələri leksikologiya, leksikoqrafiya, sözləşmə yaradıcılığı frazeologiya ilə bağlıdır.

Sözlər sözləşmələrinə konkret məna alır, öz növbəsində sözləşmələrinin forma və mənası onu əmələ gətirən sözlərin leksik mənasından asılı olur.

Sözləşmələri üslub məsələləri ilə də əlaqədardır. Terminlərin bir çoxu sözləşmələrinə əsaslanır.

Sözləşmələri sözləşmə yaradıcılığında fəal iştirak edir və bir sıra yeni sözlər və ifadələr üçün baza rolunu oynayır. Frazeoloji sözləşmələrin formaları sözləşmələrinin modellərinə əsaslanır və o əsasda yaranır. Frazeoloji sözləşmələr ilk inkişaf mərhələsini sözləşmələrdən alır və daim ondan qidalanır.

İngilis dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində mühüm rol oynayan sabit sözləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar, ibarələr, hikmətli sözlər, atalar sözləri, zərbi - məsəllər və tapmacalar.

Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub, onu məcazi məna ilə bildirən frazeoloji sözləşməyə idiom deyilir [3, s. 89].

İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa frazeoloji sözləşmələrə nisbətən konkret olur. İdiomlar bu və ya digər sözlərin ekvivalenti, məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlə oxşayır:

Məsələn: to get into one's power - ələ keçirmək

to begin to speak – dilə gəlmək

Sabit sözləşmələrinin maraqlı bir qismini ibarələr təşkil edir. İdiomlarda olduğu kimi, ibarələrdə də sözlərin məcazi mənada ifadə olunması əsas yer tutur. Sözləşməni təşkil edən sözlərin müəyyən hissəsinin məcazi, digər hissəsinin isə həqiqi mənada işlənməsi nəticəsində yaranan sözləşmələr ibarə adlanır:

Məsələn: iron will – dəmir iradə

honeyed words – şirin dil

Atalar sözləri xalq ədəbiyyatının ən qüvvətli və ən zəngin janrlarından biridir [3, s. 103].

Atalar sözləri müəyyən ibrətəməz fikirləri bir məfhum kimi qısa, obrazlı, bitkin şəkildə ifadə edir.

Onlar bütün dünya xalqlarının, o cümlədən ingilis xalqının ədəbiyyatında da mühüm rol oynayır. Atalar sözlərində müəyyən bir fikir daha sərrast, aydın və yığcam verilir. Xalqın davamlı müşahidəsi, zəngin həyat təcrübəsi, düşüncəsi özünün ən mükəmməl ifadəsini atalar sözlərində tapıb. Onlar xalq müdrikliyinin, əzəmətinin ümumiləşdirilmiş ifadəsidir.

Cut your coat according to your cloth – Ayağını yorğanına görə uzat [1, s. 134].

Out of sight, out of mind – Gözdən uzaq, könüldən uzaq [5, s. 57]

No pains, no gains – İşləməyən dişləməz.

Lies have short legs – Yalan ayaq tutar, yeriməz.

God helps those who help themselves – Səndən hərəkət, məndən bərəkət.

Out of sight, out of mind – Gözdən uzaq, könüldən iraq.

Four eyes see more than two – Ağıl ağıldan üstündür.

Never hit a man when he is down – Yıxılana balta vurmazlar.

The more haste, the less speed – Tələsən təndirə düşər.

All is not gold that glitters – Hər parıldayan qızıl deyil [2, s. 161]

Öz quruluşu və mənası etibarilə hikmətli sözlərə oxşayan atalar sözləri bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir. Bu iki növ arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, hikmətli sözlər yazılı ədəbiyyata mənsub olduğu halda, atalar sözləri şifahi xalq ədəbiyyatına mənsub olur və mənşəyi məlum olmur. Hikmətli sözlər formal cəhətdən və səciyyəsi etibarilə atalar sözlərinə oxşayır, lakin bəzi xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: hikmətli sözlər atalar sözlərinə nisbətən daha məhdud xarakter daşıyır, onlar kimi kütləvi deyil, hikmətli sözlər inkişaf edib atalar sözlərinə çevrilə bilər, atalar sözlərində istər müsbət, istərsə də mənfi hadisələrə qarşı münasibət bildirdiyi halda, hikmətli sözlərdə, əsasən, müsbət münasibət öz əksini tapır. Hikmətli sözlərin dəqiq məna ifadə etməsi onların xalq kütlələri arasında sürətlə yayılmasına imkan yaradır.

Hikmətli sözlərin içərisində elələri vardır ki, onların müəllifi məlum olmadıqları üçün atalar sözləri içərisinə daxil edilməmişdir. Başqa sözlə desək, atalar sözləri içərisində də hikmətli sözlər az deyil:

As you sow, you shall mow – Nə əkərsən, onu da biçərsən.

Zərbi - məsəllər bəzən sadə məsəllər də adlanır. Onlar öz mənası və qrammatik quruluşu etibarilə atalar sözlərinə çox yaxındır, hətta onları bir – birindən ayırmaq belə çətin olur. Zərbi – məsəllərdə, atalar sözlərindən fərqli olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və nəticə çıxarılır. Bundan başqa, zərbi – məsəllər müəyyən hədəfi güdür, bu və ya digər şəxsin xüsusiyyətini göstərmək üçün işlədilir:

Looks like a mill cock – Dəyirman xoruzuna oxşayır.

Sabit söz birləşmələri məcazilik əsasında yaranır – birləşməni təşkil edən tərəflərdən biri və ya hər ikisi məcaziləşmiş olur. Belə birləşmələr tarixən sərbəst birləşmələr modelləri əsasında, sərbəst birləşmələrin tərəflərinin məcaziləşməsi, qaynayıb – qovuşması, bir məfhumun ifadəçisinə çevrilməsi əsasında formalaşmış olur. Sabit söz birləşmələri məcaziləşmə mərhələsi keçdikdən sonra dilin lüğət fonduna daxil olur, ayrı – ayrı sözlərlə yanaşı, lüğət fondundan götürülüb cümləyə daxil edilir. Leksikləşmiş olduğundan, cümlənin sadə bir üzvü kimi çıxış edir. Dildə bu kimi obrazlı ifadələrə tez – tez rast gəlinir:

to be out of favour – gözdən düşmək

to rise in revolt – baş qaldırmaq

to be at one – bir olmaq

to be out of spirit – kefi pozulmaq

to be caught – yaxanı ələ vermək

to bring to reason – yola gətirmək

to repent bitterly- dizinə döymək
to become the subject of scandal – dillərə düşmək

Sabit söz birləşmələrinin ən mühüm xüsusiyyəti ekspressivlik, metaforiklik və emossionallıqdır.

Ekspressivlik - əlamətin yüksək keyfiyyətdə ifadəsidir. Sabit söz birləşmələri onlara ekvivalent olan sözlərdən çox fərqlənir:

to rely on – bel bağlamaq,
to hurt smb's feelings – ürəyinə döymək

Metaforiklik, çoxmənalılıq sabit söz birləşmələrinin yüksək obrazlılığı deməkdir.

Emossionallıq danışan şəxsin hisslərinin ifadəsi dərəcəsi ilə bağlıdır və bu xüsusiyyət sabit söz birləşmələrində daha qabarıq olur. Bütün bu cəhətlərə görə sabit söz birləşmələri adi sözlərdən yüksəkdə durur və bədiilik vasitəsi kimi dildə böyük rol oynayır.

Sabit söz birləşmələri sərbəst birləşmələrdən yarandığı üçün onların arasında əsaslı forma fərqi olmur. Fərq sərbəst birləşmələrin tərəfləri arasında sintaktik əlaqənin mütəhərrikiyində, canlılığında, sabit söz birləşmələrdə isə əlaqələrin sabitliyində, donuqluğundadır.

Sabit söz birləşmələri istər öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kateqoriyadır[3, s. 88].

Sabit söz birləşmələrinin tərəfləri məcaziləşmə imkanlarına görə fərqlənir. Bəzi birləşmələrdə məcazilik güclü, bəzilərində zəif olur. Məcazilik az və zəif olduqda sərbəst birləşmə ilə sabit söz birləşmələrini fərqləndirmək çətin olur.

İngilis dilində lüğət fondunun zənginləşməsində söz birləşmələrinin rolu daim diqqət mərkəzində olan, heç vaxt əhəmiyyətini itirməyən mövzu, nitqimizin ayrılmaz bir hissəsini təşkil edən amil olduğundan, gələcəkdə də ona müraciət etmək nəzərdə tutulur.

Ədəbiyyat

1. Аракин В.Д. Англо-русский словарь. Москва: Русский язык, 1980.
2. Arnold I.V. The English Word. Moscow: Visshaya shkola, 1973.
3. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (II hissə). Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
4. Ərəbov Vahid (Türksoy), Süleymanova Lətifə. English for All. Bakı – 2009
5. Həjiyeva A.K. English Stylistics. Elm və təhsil. Bakı – 2015.
6. MichaelMc Carthy Felicity O' Dell. English Idioms in Use. Cambridge University Press – 2010.
7. Stuart Redman. English Vocabulary in Use. Cambridge University Press - 2011
8. www. learn-english-today.com
9. www. learnenglish.de
10. www. spellzone.com

Summary

Javadova Yegana

Heydarov Rafail

Lankaran State University

The Role of Word Combinations in Enrichment of the English Vocabulary

The role of word combinations in enrichment of the English vocabulary is studied in the article. On the base of concrete examples the ways of enrichment of the vocabulary is analysed. The author skillfully uses free and set expressions with this purpose.

Резюме
Джавадова Егана
Гейдаров Рафаил
Лянкяранский государственный университет

Роль словосочетания в обогащении словарного фонда английского языка

В статье рассматриваются пути обогащения словарного фонда английского языка за счёт словосочетания. На основе конкретных примеров анализируются способы обогащения словарного фонда. Автор с этой целью умело использует свободные и устойчивые словосочетания.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

İsmayılova Esmira
dissertant
Lənkəran Dövlət Universiteti
esmira.ans@mail.ru

Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Azərbaycan dilli ədəbi irsinin nəşri və problemin araşdırılması tarixinə ümumi nəzər

Annotasiya: Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi nadir şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın ana dilli ədəbi irsinin nəşrindən bəhs olunur. Araşdırma zamanı ayrı-ayrı tədqiqatçıların əsərlərinə istinad edilir, müqayisə və paralellər aparılır. Əsas məqsəd Şəhriyarın ana dilində nəşr olunan toplu və kitablarında ana dilli yaradıcılığının hansı tamlıqda əhatə olunmasını araşdırmaqdır.

Açar sözlər: Şəhriyar, ana dili, nəşr, ədəbi irs, araşdırma

Key words: Shahriyar, mother language, publication, literary heritage, research

Ключевые слова: Шахрияр, родной язык, публикация, литературное наследие, исследование

Ustad Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar (1906-1988) müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən tanınmış simalarından biri, nadir söz ustadıdır. Şəhriyar poeziyası hansı dildə yazılmasından asılı olmayaraq, milli dəyərlərə köklənən, milli ənənələr zəminində təşəkkül tapan poeziyadır. Xalqın ağrı-acılarının, sevinc və kədərini inikası olan bu əsərlər oxucuya ona görə doğmadır ki, onun yaşamını olduğu kimi əks etdirir.

Poeziya xalqa yaxın və aydın olmalıdır. Tanınmış fransız şairi, tənqidçisi və nəzəriyyəçisi Nikola Bualo "Poeziya sənəti" əsərində yazırdı ki: "Bəziləri şeirin ideyasını elə qaranlıq bir kölgə altında gizlədirlər ki, elə bil qatı duman onun üstünə pərdə çəkmişdir və aqlın ziyası da o qalın pərdəni yarıb keçə bilməz. Gərək əvvəlcə fikrin özü müəyyən və aydın olsun, mənanı götür-qoy edəsən, sonra yazasan". [1.s.24]

Özündən sonra çox zəngin bədii irs qoyan Şəhriyarın yaradıcılığını zaman müstəvisinə uyğun araşdırmağa, mənə yükünü təhlil etməyə, tərbiyəvi əhəmiyyətindən bəhrələnməyə, təkrar-təkrar nəşr edib yaymağa dəyər. M.Şəhriyarın bədii irsini əsaslı şəkildə öyrənmək, araşdırmaq olduqca vacibdir. Akademik Bəkir Nəbiyevin şairin "Seçilmiş əsərləri" nə yazdığı ön sözdə deyilir ki, ustad sənətkarın bədii irsi bütün zamanlar üçün dəyərlidir: "Şəhriyarın həm farsca, həm də ana dilində, həm klassik üslubda, həm də yeni formada yazdığı əsərlərində çox sanballı milli və bəşəri problemlər qaldırılmışdır. Onların bir çox xalqların öz müqəddaratını əlinə alıb dövlət müstəqilliyini qorumaq uğrunda çarpışdığı indiki vəziyyətdə milli özünüdərk baxımından böyük əhəmiyyəti vardır". [8.s.33]

Şəhriyarın vəfatından on illər keçsə də, şairin yaradıcılığına oxucu marağı nəinki azalmayıb, əksinə, bir az da artıb. "Ustad sənətkarın həm sənətinin, həm də şəxsiyyətinin böyüklüyünü təstiqləyən amillərdən biri xalqın taleyinə, yaşadığı dövrə və bu dövrün ictimai hadisələrinə olan aktiv münasibətidir". [5.s.263]

Qeyd edək ki, M.Şəhriyar Azərbaycan dilində 90 şeirin, iki hissədən ibarət olan "Heydərbabaya salam" və "Səhəndiyyə" poemalarının müəllifi kimi tanınır. Onun əsərləri həm yaşadığı dövrdə, həm də ölümündən sonra İranda, Türkiyədə, Azərbaycanda və dünyanın müxtəlif ölkələrində dəfələrlə nəşr edilib. Şairin ilk şeirlər kitabı 1929-cu ildə Tehranda çapdan

çıxıb. Tədqiqatımızın əsas mövzusu Şəhriyarın ana dilində-doğma Azərbaycan türkcəsində yazdığı əsərlər olduğundan, araşdırmamızı bu istiqamətə yönəldəcəyik.

Doğulduğu İran İslam Respublikasında M.Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığını təbliğ edən, şeirlərini hər nömrəsində dərc edən “Varlıq” jurnalı olmuşdur. “Varlıq” jurnalı İranda 1979-cu il İslam inqilabı vətəndaşlara ana dilində jurnal nəşr etdirmək icazəsi verəndən sonra yaranmışdır. Dünya şöhrətli cərrah, ədəbiyyatşünas, türkoloq alim Cavad Heyətin naşiri olduğu bu jurnalda 15 ildən artıq müddətdə Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlər mütəmadi olaraq nəşr olunmuşdur. Ömrü boyu jurnalı şəxsi vəsaiti hesabına nəşr edən Cavad Heyətin əsas məqsədi doğma ana dilinin təbliği olmuşdur ki, bu ali məramı da M.Şəhriyar yüksək qiymətləndirmişdir:

Hərçənd qutulmaq hələ yox darlığımızdan,
Amma bir azadlıq doğulub varlığımızdan.
“Varlıq” nə bizim təkə azadlıq quşumuzdur,
Bir müjdə də vermiş bizə həmkarlığımızdan.
Dil açmada ,karlıq da gedər, korluğumuz da,
Çünlallığımız doğmuş idikarlığımızdan.
Düşmən bizi əlbir görər, təslim olu naçar,
Təslim oluruq düşməne naçarlığımızdan.
Birlik yaradın, söz bir olar biz kişilərdə,
Yoxluqlarımız bitdirəcək varlığımızdan. [7s.28-29].

Şəhriyarın yaradıcılığını yüksək dəyərləndirən, hər nömrəsində ona yer ayıran “Varlıq” jurnalının 1988-ci il 69-cu sayı bütünlüklə böyük sənətkarın dünyadan köçməsinə həsr olunmuşdur. Jurnalın bu sayında Cənubi və Şimali Azərbaycanın tanınmış şairlərinin, tədqiqatçı alimlərinin, şairin sənət dostlarının Şəhriyar haqqında xatirələri, vida çıxışları, şeirləri və haqqında məqalələr dərc olunmuşdur.

M.Şəhriyarın Azərbaycanda dərc olunan ilk əsəri “Heydərbabaya salam” poemasıdır. Əsər Bakıda 1953-cü ildə 85 səhifə həcmində, ərəb qrafikası ilə çap olunmuşdur. Oxucuların marağı və dövrün tələbi nəzərə alınaraq sözügedən poema 1964-cü ildə şair Əhməd Cəmilin redaktorluğu ilə “Azərnəşr”-də kiril qrafikasında təkrar nəşr edilmişdir.

Qardaş Türkiyə Cümhuriyyətində də “Heydərbabaya salam” poemasının yayılmasında mühacirətdə olan azərbaycanlılar böyük rol oynayıb. Ankarada Azərbaycan dənəyinin orqanı olan “Azərbaycan” jurnalında poema 1954-cü ildə dərc edilib və böyük oxucu marağı qazanıb. Görkəmli ictimai-siyasi xadim Məhəmmədəmin Rəsulzadənin poemadan təsirlənərək yazdığı “Ədəbi bir hadisə” adlı məqaləsi “Heydərbabaya salam” poeması haqqında ilk elmi məqalə hesab olunur və 1955-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuşdur.

Qeyd edək ki, Seyid Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın azərbaycanlı oxuculara tanıtılmasında görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər Həmid Məmmədzadə və Qulamhüseyn Beqdelinin rolu danılmazdır. 1958-ci ildə filologiya elmləri namizədi Həmid Məmmədzadə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində məlumat xarakterli “Şəhriyar Təbrizi” adlı məqaləsində ilk dəfə Şəhriyarın həyatından, yaradıcılığından, eləcə də “Heydərbabaya salam” poemasından bəhs edib. Xatırladaq ki, Şəhriyarın geniş oxucu kütləsinə tanıtılmasında və sevdirilməsində “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti böyük iş görüb. Qəzetin 14 dekabr 1963-cü il sayında “Heydərbabaya salam” poemasının II hissəsi Qulamhüseyn Beqdelinin yazdığı qısa şərhə birlikdə dərc olunmuşdur. “Heydərbabaya salam” poemasının I hissəsini kitabça şəklində ilk dəfə görkəmli ədəbiyyatşünas, şərqşünas alim Rəhim Sultanov 1964-cü ildə Azərbaycanda çap etdirmişdir. Kitaba yazdığı ön sözdə R. Sultanov Azərbaycanlı oxucuya Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı barədə qısa da olsa məlumat

verib.R.Sultanovdan sonra Qulamhüseyn Beqdeli poemanın II hissəsini “Ədəbiyyat və incəsənət”qəzetinin 6 fevral 1965-ci il sayında dərc etdirib.

Şəhriyar irsinin ilk tədqiqatçılarından sayılan,Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyatşünası Q.Beqdelinin 1963-cü ildə yazmış olduğu “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” monoqrafiyası şairin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir.Bu əsər şairin irsi barədə Azərbaycan oxucusuna təqdim edilən ilk sanballı əsər olmaq baxımından da qiymətlidir.

Son 20 il ərzində ölkəmizdə Şəhriyarın ana dilli əsərlərinin əsas tədqiqatçıları akademik İsa Həbibbəyli,filologiya elmləri doktorları Elman Quliyev,İslam Qəribli,Esmira Fuad Şükürova,Himalay Qasimov və başqaları tədqiqatlarında şairin yaradıcılığını təhlil edərkən,əsərlərinin nəşri məsələlərinə də toxunmuşlar. Şairin bədii irsinin nəşr və tədqiqi tarixinin əsas araşdırıcılarındanolan Esmira Fuad 2010-cu ildə Bakıda,“Avrasiya Press” nəşriyyatında çap olunan“Söz sərrafı Şəhriyar”kitabında bu mövzuya ayrıca bölmə həsr etmişdir.

Xatırladaq ki, M.Şəhriyarın əsərlərinin Azərbaycanda nəşr olunmasına ötən əsrin 60-cı illərindən başlanılıb.1966-cı ildə“Azərnəşr”də Şəhriyarın “Seçilmiş əsərləri” çap edilib.Kitabın tərtibçisi,ön sözün müəllifi və redaktoru Qulamhüseyn Beqdeli,rəssamı Əli Minayi olmuşdur.Bu nəşrə M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı əsərlərdən yalnız “Heydərbabaya salam” poeması daxil edilmişdir.Kitabda “Heydərbabaya salam”ın birinci hissəsi 76 bənddən,ikinci hissəsi isə 31 bənddən ibarətdir.

1960-1989-cu illər arasında M.Şəhriyarın əsərləri “Azərbaycan”, “Ulduz”, “Azərbaycan məktəbi”, “Kirpi” jurnallarında, “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan gəncləri”qəzetində və digər mətbu orqanlarda vaxtaşırı çap olunmuşdur. “60-cı illərdən sonra şairin əsərlərinin küll halında,geniş həcmdə çapı sahəsində yaranmışon beş illik fasiləni 1981-ci ildə H.Məmməd zadə və Q.Beqdelinin tərtibatı və ön sözü ilə istedadlı rəssam Fəxrəddin Əliyevin “Heydərbabaya”çəkdiyinəfəs,bitkikompozisiyalı,könül oxşayan miniatürlərinin də daxil edildiyi “Aman ayrılıq”kitabının nəşr olunmasıbaşa çatdırdı”. [2.s.58]Qeyd edək ki, “Yazıçı” nəşriyyatında çap olunmuş “Aman ayrılıq”kitabına şairin poema və şeirləri daxil edilib.

Ədəbiyyatşünas alim Əlyar Səfərlinin tərtibatında1987-ci ildə “Yazıçı”nəşriyyatında “Məhəmməd Şəhriyar”kitabı nəşr olunub (Ön sözün müəllifi Ə.Səfərli,redaktoru M.Rəhimov,Ş.Cəmşidov,rəyçi T.Cahangirovdur).

Şəhriyar irsinin tədqiqi məsələlərinə ötən əsrin 90-cı illərində həm şimali,həm cənubi Azərbaycanda geniş yer ayrılmışdır. “Belə ki,əgər bu illərdəİran Şəhriyarşünaslığında əsas diqqət şərhçilik,yəni daha çox ədəbi-tarixi faktların izahı və müəyyənələşdirilməsi istiqamətində idisə,Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı öz diqqətini daha çox şairin poetik aləminin təhlilinə yetirirdi”[6.s.6].

Professor Həmid Məmməd zadənin müqəddimə,redaktə və izahları ilə “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar.Türki divanı külliyyatı.Tehran: “Enteşarat-e negah”- “Enteşarat-e zərrin”,1367(1988) kitabı Tehranda çap edilib.Ərəb əlifbası ilə çap olunan bu nəşrə şairin ana dilində yazdığı 73 əsəri daxil edilmişdir. M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı şeirlərdən təqribən 22-sinin daxil edilməməsi səbəbindən kitab natamam təsir bağışlayır.

Ötən əsrin 90-cı illərində Bakıda M.Şəhriyarın əsərlərinə marağı nəzərə alan nəşirlər bu işə diqqəti daha da artırırılar.1992-ci ildə “Kitab”Cəmiyyəti şairin əsərlərindən ibarət yeni toplunu nəşr etdirir. “Gəldim sizi görməyə” adlı toplunun tərtibçisi və ön sözün müəllifi E.Quliyev,elmi redaktoru T.Salamoğlu,rəssamı Y.Əsədovdur.

1993-cü ildə “Azərbaycan Ensiklopediyası”Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində çap olunmuş, Hökumə Billuri və Nazim Rizvanın tərtibatında M.Şəhriyarın “Yalan dünya”kitabına şairin ana dilində yazdığı şeirlərinin əksəriyyəti daxil edilmişdir. Kitaba ön sözü Hökumə Billuri

yazıb. Təəssüf ki, topluda M.Şəhriyarın ana dilində qələmə aldığı, ədəbi aləmə məlum olan əsərlərdən 28-i yer almayıb. Həmin ildə şairin ikinci kitabı-İran İslam Respublikasının “Əlhuda” və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Sabah” nəşriyyatlarının birgə nəşri olan “Divani-türki” oxucuların mühakiməsinə verilib. u kitabda Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərin külliyyəti verilmişdir. Kitaba Əsgər Fərdi “Bu karvandan bir səs qalırsa, bəsdir...” adlı ön söz yazıb. Sözügedən nəşrə M.Şəhriyarın 87 ana dilli əsəri, o cümlədən “Heydərbabaya salam” poeması daxil edilib.

Oxucu marağını nəzərə alan “Azərnəşr” 1998-ci ildə M.Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasını ayrıca kitab şəklində yenidən çap edib. Kitabın tərtibçisi və ön sözün müəllifi P.Xəlilov, redaktoru T.Babayevdir.

“Elm” nəşriyyatında 2000-ci ildə çapdan çıxmış “Seçilmiş əsərlər”ə (Tərtibçilər: Nazim Rizvan, Xuraman Quliyeva, İslam Qəribov) Şəhriyarın ana dilli şeirləri ilə yanaşı, tərcümə əsərləri də daxil edilmişdir.

Bir il sonra, 2001-ci ildə Bakıda nəşr olunmuş “Azərbaycan türkcəsində külliyyəti”na M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat və ana dilində yazdığı əsərləri daxil edilmişdir.

M.İsmayilzadə tərəfindən tərtib olunmuş “Şəhriyarın divanı” Bakıda Beynəlxalq Əlhuda nəşriyyatında 2003-cü ildə çap olunmuşdur. Nəşrə şairin “Heydərbabaya salam” poeması və ana dilli şeirlərinin bir hissəsi daxil edilmişdir.

Şəhriyar irsinin görkəmli tədqiqatçılarından olan akademik İsa Həbibbəylinin tərtibçisi olduğu “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri” kitabı 2004-cü ildə Bakıda, “Çaşoğlu” nəşriyyatında çap olunmuşdur. Kitaba yazdığı ön sözdə akademik İsa Həbibbəyli Şəhriyarın ana dilli yaradıcılığını yüksək dəyərləndirərək yazırdı: “Ustad şair Azərbaycanı böyük Vətən kimi ilhamla, ürəklə tərənnüm etmiş, bu mövzuda heç bir ideoloji təbliğata tabe olmayıb, ümummilli mənafeyi ifadə edən və əbədi olaraq qala bilən mükəmməl şeirlər yazmışdır. Şəhriyarın Azərbaycanca şeirlərində Vətənin şanlı tarixi və böyük istiqlalı, taleyi və müqəddaratı özünün kamil bədii əksini tapmışdır. [4.s.21-22].

Elə həmin il “Adiloğlu” nəşriyyatı “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar: “Heydərbabaya salam” kitabını nəşr edib. Kitabın tərtibçisi və ön sözün müəllifi professor Elman Quliyev, redaktoru professor Himalay Qasimovdur. Bu nəşrə M.Şəhriyarın əsərlərindən yalnız “Heydərbabaya salam” poeması daxil edilmişdir.

2005-ci ildə “Avrasiya Press” nəşriyyatında (Bakı, 2005) “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri” çap olunub. Kitabın tərtibçilərindən biri, professor İslam Qəriblinin yazdığına görə “Burada bir məqamı xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, bu nəşrdə verilmiş əsərlər AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun akademik Fəraməz Maqsudovun “Çağımızın böyük humanist şairi” adlı müqəddiməsi ilə çap olunan “Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri” kitabındakı əsərlərin tam eynidir. Daha doğrusu, akademik Bəkir Nəbiyevin “Kamalin vüsəti” adlı müqəddiməsini çıxmaq şərtilə, birinci çapın təkrar nəşridir. [7.s.6] Topluya şairin 28 şeiri daxil edilməmişdir.

“Heydərbabaya salam” poemasının 2009-cu ildə “Təhsil” nəşriyyatında M.Çəmənlinin redaktorluğu və ön sözü ilə təkrar nəşrində rəssam F.Əliyevin illüstrasiyalarına geniş yer verilmişdir.

Milli irs, Mədəni, Tarixi Araşdırmalar Fondu 2011-ci ildə nəşr etdiyi “Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar” kitabına şairin ana dilində yazdığı əsərləri ilə yanaşı, fars dilindən edilmiş tərcümələr də daxil edilib.

“Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri” Yusif Gədiklinin tərtibatında 1990-cı ildə Türkiyədə, İstanbulda çap edilib. Kitaba yazdığı ön sözdə nəşir M.Şəhriyarı “Heydərbaba şairi” adlandıraraq

yazır: “Şəhriyarın türk dilində yazdığı şeirlərin hər biri sənət, fəlsəfə və söz varlığı baxımından əhəmiyyət daşımaqla bərabər, ustad hər şeydən əvvəl Heydər baba şairidir”. [3.s.17] Bu nəşrdə M.Şəhriyarın ana dilində yazdığı 11 şeiri daxil edilməmişdir. Bunlar “Rüstəm Əliyevlə vidalaşarkən”, “Fasilə düşdü”, “Yenə qaldı”, “Afərinəş”, “Cavidin qəbir daşına”, “Rehləti-xətmə Rəsul”, “Taci-səadət”, “Dəllali-yəhud”, “Xalqın əlindən tutmaq”, “Cihad fərmanı”, “Səreynli şairə” şeirləridir.

Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın Azərbaycan dilində yazdığı əsərlərin son nəşrlərindən biri də “Elm və təhsil” nəşriyyatı tərəfindən 2017-ci ildə çap olunmuşdur. “Əbədiyyət gülüyəm mən” adlı toplunun redaktoru akademik İsa Həbibbəyli, naşiri, ön söz, izah və şərhlərin müəllifi professor İslam Qəriblidir. Kitabın tərtibçiləri İslam Qəribli, Elmira Bağirova, Zəminə Zeynalovadır. Bu toplunun əvvəlkilərdən fərqi naşir İ. Qəribli “Müqəddimə əvəzi”ndə yazır: “Yaradıcılığı xəzansız bahar olan, əsərləri XX əsr Azərbaycan poeziyasının bənzərsiz və möhtəşəm sənət abidələrindən hesab edilən M.Şəhriyarın “Səhəndim” poeməsindəki “Əbədiyyət gülüyəm mən” misrasını ad kimi seçdiyimiz bu kitabı çapa hazırlayarkən ustad sənətkarın ana dilli əsərlərinin çap olunduğu, demək olar ki, mötəbər hesab etdiyimiz bütün çapları tutuşdurduq, şairin öz səsi ilə lentə alınmış bir çox əsərlərinin mətnini dinlədik, əsərlərinə yazılmış izah və qeydləri nəzərdən keçirdik. Çalışdıq ki, M.Şəhriyarın ana dilli əsərlərinin mükəmməl bir çapını ortaya qoya bilək”. [7.s.3].

Bu topluda şeərlər şeir vahidlərinə görə düzülüb. Beytlər şəklində olanlar birinci, bəndlər şəklində olanlar ikinci, poemalar isə üçüncü bölmədə yerləşdirilib.

Ümumiyyətlə isə, M.Şəhriyarın həyat və yaradıcılığının, əsərlərinin nəşr tarixinin öyrənilməsində tədqiqatçı alim Esmira Fuad Şükürovanın 2017-ci ildə çap olunmuş “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar” bibliografiya kitabı ustad sənətkarın bədii irsini öyrənənlərə böyük köməkdir. “Bibliografiyada Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın həyat və yaradıcılığı haqqında yazılmış monoqrafiyalar, kitablar, elmi-tədqiqat işləri, məqalələr və s. nəşr növündən asılı olaraq, müvafiq bölmələrdə sistemləşdirilmiş və daxil edilmiş materiallar xronoloji ardıcılıqla, əlifba sırası gözlənilməklə təqdim edilmişdir” [9.s.5]

Nəticə kimi onu deyə bilərik ki, “Məhəmməd Hüseyin Şəhriyarın Azərbaycan dilli ədəbi irsinin nəşri və problemin araşdırılması tarixinə ümumi nəzər” məqaləsində vacib məqamlara toxunulmuşdur. Araşdırma müqayisəli təhlil əsasında aparılmışdır. Əsas diqqət şairin Şimali Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr olunan əsərlərinə yönəldilmişdir. Araşdırma elmi təhlilə əsaslandığından, Şəhriyar irsi ilə tanış olmaq istəyən oxucu üçün məlumat mənbəyi rolunu oynaya bilər. Qeyd edək ki, məqalədə Şəhriyarın ədəbi irsini tədqiq edən, nəşrini həyata keçirən ədəbiyyatşünasların əsərlərinə istinad olunmuşdur. Məqalədə ustad sənətkarın əsərlərinin Azərbaycanda və digər türk dilli dövlətlərdə nəşri barədə xronoloji ardıcılıqla, ətraflı söz açılır. Qeyd edilir ki, Şəhriyar poeziyasının ictimai-siyasi təsiri olduqca böyükdür. Ona görə də, ustad sənətkarın əsərlərinin nəşri, təbliği və tədqiqi bütün zamanlar üçün aktual olaraq qalır. Düşünürük ki, araşdırmamız bu baxımdan Şəhriyarşünaslıq elmi üçün əhəmiyyətlidir. Güman edirik ki, elmi-tədqiqat işi filologiya fakültəsində təhsil alan tələbələr, magistrələr, poeziya həvəskarları və Şəhriyar şeirinin vurğunları üçün maraqlı olacaq.

Ədəbiyyat

1. Bualo. Poeziya sənəti, Bakı, “Azər nəşr”, 1969.
2. Fuad Esmira “Söz sərrafı Şəhriyar”, Bakı, “Avrasiya Press”, 2010.
3. Gədikli Yusif “Şəhriyar və bütün türkcə şeirləri”, Bakı, Yom yayınları, 2007.
4. Həbibbəyli İsa “Ustad Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar”, Bakı, “Elm”, 1999.
5. Quliyev Elman “Şəhriyar poeziyası və milli təkamül”, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2004.

6. Şəhriyar Məhəmmədhüseyn "Aman ayrılıq", Bakı, "Yazıçı", 1981.
7. Şəhriyar Məhəmmədhüseyn "Əbədiyyət gülüyəm mən", Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017
8. Şəhriyar Məhəmmədhüseyn "Seçilmiş əsərləri", Bakı, "Avrasiya Press", 2005.
9. Şükürova Fuad Esmira "Məhəmmədhüseyn Şəhriyar" Bibliografiya, Bakı, 2017.

Summary
Ismailova Esmira
Lankaran State University

The general overview of the publication of the Azerbaijani literary heritage of Mohammed Huseyn Shahriyar and the history of the problem

As a result, we can say that the article "The general overview of the publication of the Azerbaijani literary heritage of Mohammed Huseyn Shahriyar and the history of the problem" has been touched upon. The research has been based on comparative analysis. The main focus has been on the poet's works published in Northern Azerbaijan and Turkey. Because the research is based on scientific analysis, Shahriyar can serve as a source of information for readers who want to get acquainted with the legacy. It should be noted that the article is based on the works of literary critics who study and publish the literary heritage of Shahriyar. The article gives a chronological and detailed description of the publication of works by a master artist in Azerbaijan and other Turkic-speaking countries. It is noted that the socio-political influence of Shahriyar's poetry is enormous. Therefore, the publication, promotion and research of master artist's works are always relevant. We think that our research is important in this regard for the science of Shahriyar. We guess that the research work will be of interest to students studying at the Faculty of Philology, masters, poetry lovers, and poets.

Резюме
Исмаилова Эсмירה
Лянкяранский государственный университет

Общие взгляды на публикацию азербайджаноязычного литературного наследия Махаммадгусейна Шахрияра и историю исследования проблемы

В результате можем сказать, что были затронуты важные моменты в статье «Общие взгляды на публикацию азербайджаноязычного литературного наследия Махаммадгусейна Шахрияра и историю исследования проблемы». Исследование проводилось на основе сравнительного разбора. Основное внимание уделялось изданным в Северном Азербайджане и Турции произведениям поэта. Поскольку исследование основано на научный разбор, может служить источником информации для читателей, которые желают познакомиться с наследием Шахрияра. Следует отметить, что в статье были ссылки на произведения литературоведов, реализующие публикацию и изучение литературного наследия Шахрияра.

В статье подробно рассказывается о хронологическом и подробном описании публикации произведений мастера в Азербайджане и других тюркоязычных странах. Отмечается, что есть огромное социально-политическое влияние поэзии Шахрияра. Поэтому для всех времён публикация, пропаганда и исследование произведений мастера писателя всегда оставались актуальными. С этой точки зрения, мы считаем, что наше исследование важно для Шахриярской науки. Мы предполагаем, что научно-исследовательская работа будет интересна для студентов, магистров, обучающихся на филологическом факультете и любителей поэзии Шахрияра.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Kazımov Kamran
dosent
Lankəran Dövlət Universiteti
kkamran@mail.ru

Adelina Adalısın “Bakı şeirləri” şeirinin tərcüməsinə dair

Annotasiya: Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrini səciyyələndirən amillərdən biri də rus yazarlarının doğma vətənimizə, onun gözəlliyinə, zəhmətkeş insanlarına, insanpərvərliyinə həsr etdiyi əsərlərdir ki, həmin əsərlər müasir dövrdə də bu əlaqələrin genişləndirilməsində mühüm rol oynayır. Əlaqələrimizin möhkəmlənməsində bədii tərcümənin də rolu az deyil. Məhz bu baxımdan rus şairəsi A.Adalısın respublikamızın paytaxtı Bakıya həsr etdiyi şeirin dilimizə tərcümə olunması maraq doğurur. Məqalədə tərcümə olunmuş şeirin keyfiyyət xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: Adelina Adalis, tərcümə, şeir, Bakı, ədəbi əlaqələr

Ключевые слова: Аделина Адалис, перевод, стихотворение, Баку, литературные связи

Key words: Adelina Adalis, translate, poem, Baku, literary relations

Zəngin ədəbi irsə və mədəniyyətə malik olan Azərbaycan həmişə bir çox xalqların qabaqcıl nümayəndələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu xalqlardan biri də şimal qonşumuz rus xalqıdır ki, artıq bir neçə əsrdə ki, onun görkəmli xadimlərinin ölkəmizə marağı artır. Hələ XIX əsrin lap əvvəllərindən rus ədəbiyyatının tanınmış simaları öz yaradıcılıqlarında Azərbaycana, onun paytaxtı Bakıya xüsusi məhəbbətlə yanaşmış, respublikamızın gözəlliyini, qonaqpərvərliyini, xalqımızın adət və ənənələrini, mədəniyyətini, eləcə də ədəbiyyat nümunələrini öyrənmiş və bəhrələnmişlər. A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.Bestujev-Marlinski, Y.P.Polonski, L.N.Tolstoy, A.M.Qorki, V.V.Mayakovski, N.S.Tixonov, P.Q.Antokolski və onlarla şair və yazıçılar Azərbaycana müxtəlif dövrlərdə şeirlər, hekayələr, oçerklər və s. həsr etmişlər. XX əsrdə rus şairlərinin Azərbaycana, onun paytaxtı Bakıya və digər füsunkar guşələrinə səfərləri, bu səfər təəssüratlarını yaradıcılıqlarında tərənnüm etmək az qala ənənə halını almışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının təbliğində göstərdiyi xidmətlərə görə görkəmli rus şairi və nasiri N.S.Tixonov 1974-cü ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə «Azərbaycan Xalq şairi» fəxri adına layiq görüləndə yazmışdı: «Dünyaya bir çox poeziya nəhəngləri bəxş edən qədim, gözəl və həmişəcavan Azərbaycan diyarının xalq şairi adını daşımaq mənim üçün böyük şərəfdir. Mənə bu fəxri adın verilməsi Azərbaycan xalqının xeyirxahlığına və səmimiyyətinə, onun rus mədəniyyətini, nümayəndəsi olduğum rus ədəbiyyatını böyük hörmət və məhəbbətlə sevdiyinə daha bir sübutdur». [2, 18]

Bütün bunlar ədəbi əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayan amillərdəndir. Əbəs yerə deyil ki, sonrakı dövrlərdə də rus ədibləri Bakının möhtəşəmliyini və gözəlliyini də tərənnüm etmişlər. Azərbaycana, onun ədəbiyyatına məftun olanlardan biri də Rusiyanın Sankt-Peterburq şəhərində anadan olmuş Adelina Alekseyevna Viskovatova (Adelina Adalis) olmuşdur. Adelina Adalis digər rus ədiblərindən ona görə fərqlənir ki, o, ölkəmiz haqqında yazmaqla yanaşı, həm də şairlərimizin əsərlərini rus dilinə tərcümə edərək, onları dünyaya tanıtdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Görkəmli rus şairəsi, tərcüməçisi Adelina Adalis çox gənc yaşlarında şeir yazmağa başlamışdır. On üç yaşından poeziyaya gələn Adelina Adalısın ilk poetik yaradıcılığı akmeizmin güclü təsiri altında “neoklassik” ruha daha çox uyğun gəlir. Həyat yoldaşını gənc yaşlarından itirən şairə Odessaya köçür, sonra isə müxbir kimi Orta Asiyaya gedir. Bu dövrdə onun bir çox əsərləri işıq üzə görünür. Həmin dövrlərdə Adalis Orta Asiya və Zaqafqaziya klassik şairlərinin əsərlərini

tərcümə edir. XX əsrin əvvəllərindən, daha dəqiq, 1913-cü ildən poeziyaya gələn A.Adalis həmin dövrdə rus ədəbiyyatında dekadent-modernist ədəbi cərəyanların qolu sayılan akmeizmin təsiri altında yaradıcılığa başlamış, “İlk xəbərdarlıq” adlı şeirlər toplusu hazır olsa da, çap olunmamışdır. İlk sevgisini erkən itirən A.Adalis bu ayrılığı çətin keçirdiyindən əvvəl Odessaya, sonra isə müxbir kimi Orta Asiyaya köçərək orada tərcüməçiliklə də məşğul olmağa başladı. Şairənin ilk poetik toplusu “Hakimiyyət” (“Власть”) adı altında 1934-cü ildə işıq üzü gördü. Orta Asiyada tərcüməçilik fəaliyyətini daha da genişləndirən Adalis Zaqafqaziya klassiklərinin əsərlərinin də tərcüməsində uğur qazana bilmişdir. Xosrov, Cami, Kuçak, Füzuli kimi klassiklərin və S.Vurğun, Cambul, Mirzo Tursunzadə kimi müasirlərin də əsərlərinin tərcüməsinə müraciət edən A.Adalis bu sahədə təsadüf bir insan olmadığını sübut edə bilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatına, onun görkəmli nümayəndələrinə böyük ehtiramla yanaşan Adalis dahi Azərbaycan şairi S.Vurğun haqqında X.R.Ulutürklə danışarkən deyirdi: “Səməd Vurğunun dili qılınc kimi kəskindi. Bir də paxıllıq, həsəd nə olduğunu bilmirdi. Dağ boyda ürəyi vardı.” [3]

Adelina Adalisin adı Azərbaycan oxucularına da tanışdır. Belə ki, Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin əsrləri rus şairəsi tərəfindən uğurla rus dilinə tərcümə olunmuşdur. Dahi Məhəmməd Füzulinin rübailərinin, Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin və bir çox başqalarının şeirlərinin rus dilinə tərcüməsi Adelina Adalisin Azərbaycana və onun poeziyasına böyük məhəbbətindən xəbər verir. Rus şairəsinin Azərbaycan poeziyasına, onun yaradıcı insanlarına sevgisi təkcə poeziyamızın rus dilinə tərcümələri ilə bitmir. Adelina Adalis 1934-cü ildə “Bakı şeirləri”, 1939-cu ildə isə “Bakı” şeirlərini yazmışdır. Ölkəmizin paytaxtına sonsuz məhəbbətini poetik boyalarla ifadə edən şairə şəhərimizin gözəlliyini də təsvir edir Rus şairəsi dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin rübailərini də məharətlə tərcümə etmişdir:

Вино ты осуждаешь, — я пью, о проповедник!
Любовь ты проклинаешь мою, о проповедник!
Мы бросим ради рая и чашу и подругу, —
Но что нам предлагаешь в раю, о проповедник?[4]

Göründüyü kimi, tərcüməçi Füzuli rübaisinin ruhunu saxlaya bilmiş, şairin rübaisindəki lirizmin qüdrətini ötürməyə nail olmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan poeziyasına yaxından bələd olan, bir çox şairlərimizin şeirlərini rus dilinə tərcümə etmiş Adelina Adalisin Bakıya həsr etdiyi şeirlərini təhlil etmək, rus şairəsinin bu şeirlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin də keyfiyyətini, tərcümələrdə mülli xüsusiyyətlərin qorunub saxlanılması, şairin fərdi özünəməxsusluğunun hədəf dilə ötürülməsini araşdırmaq, tərcüməçilər tərəfindən Adalisin əsərlərinin tərcüməsində mümkün yanlışlığın təhlili mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Adelina Adalisin Bakıya bir çox şeirlər həsr etmişdir. İlk şeiri “Bakı şeirləri” (“Бакинские стихи”) adlanır. 1934-cü ildə yazılan bu şeir ilk dəfə şairənin 1948-ci ildə çəpədən çıxmış “Şeirlər və poemalar” (“Стихи и поэмы”) məcmuəsinə daxil edilmişdir [5].

Şeir Azərbaycan dilinə görkəmli şairimiz Əhməd Cəmil tərəfindən tərcümə edilmişdir. Sözsüz ki, Əhməd Cəmilin yaradıcılığına çox böyük hörmətlə yanaşır, onun poeziyamıza verdiyi töhfələri dəyərləndiririk. Lakin etiraf etməliyik ki, A.Adalisin “Bakı şeirləri” şeirinin tərcüməsində Ə.Cəmilin sərbəstliyi əsərin koloritini bir qədər pozur desək, yanlışdır. Nümunə üçün şeirin diqqət çəkən hissələrinə nəzər yetirək:

Orijinalda:

А ночь не думала темнеть...
Как незабвенно пахнет нефть!

Вдохнуть – и двинуться в ночи,
Как человек, на Сабунчи!... [6, 209].

Hərfi tərcüməsi:

Gecə qaralmağı düşünmürdü...
Neftin necə də unudulmaz qoxusu var!
Nəfəs dərmək - və gecədə hərəkət etmək,
Sabunçuya, insan kimi!..

İndi isə Əhməd Cəmilin tərcüməsinə nəzər salaq:

Qaralmaq bilməyir işıqlı gecə,
Kəsilmək bilməyir şəhərin səsi.
Duyulur arabir külək əsdikcə
Gecənin qoynunda neftin nəfəsi! [1, 70].

Göründüyü kimi, şairin tərcüməsində poetiklik güclü olsa da, şeirdəki mənə çalarlarını oxucuya çatdırma bilməmişdir. Xüsusilə də A.Adalisin Sabunçu neft mədənlərinin bədii təsvirini göstərməmişdir. Müəllifin təsvirində neftin ətri unudulmaz və əsas fikir kimi göstərilə də, tərcüməçi isə, sadəcə onu küləyin əsməsi nəticəsində neftin qoxusunun hiss olunduğu vurğulanır. K.Hacıyev haqlı olaraq tərcümənin dəqiqliyini göstərən amil kimi qeyd edir: “Orijinalın başqa dildə tam mənada ifadəsi üçün təkşə sözlərlə iş yox, həm də bağlayıcı, ədat və səslərin də düzgün ifadəsi vacibdir” [7, səh.138].

A.Adalisin nəzərdən keçirdiyimiz bu şeirin növbəti bəndinin tərcüməsindəki yanlışlıq daha aydın nəzərə çarpır və fikrimizcə, bu cür yanlışlıq tərcümənin ümumi işinə xələ gətirir. Belə ki, müəllif şeirin əvvəlində dahi rus şairi A.S.Puşkindən epiqraf kimi istifadə edir və bu epiqrafa uyğun qeyd etdiyimiz bənddə uyğun bir növ Bakıya hədsiz sevgisini özünəməxsus tərzdə ifadə edir. Təəssüflər olsun ki, bu sevgi və hörmət tərcümədə əsla öz əksini tapmamışdır.

Mətni həm orijinalda, həm də tərcümədə nəzərdən keçirək:

Orijinal:

Каспийский вал,
Темней чернил,
Мне становился страшно мил:
«Здесь я страдал,
Здесь я любил,
Здесь сердце я похоронил!» [6, 209].

Qeyd edək ki, A.Adalıs A.S. Puşkindən götürdüyü epiqraf belədir:

«Где я страдал,
Где я любил,
Где сердце я похоронил...» [6, 209].

Hərfi tərcümə:

«Harda ki, mən əzab çəkdim,
Harda ki, mən sevdim,
Harda ki, mən qəlbimi dəfn etdim...»

Tərcüməçi epiqrafın tərcüməsini belə verib:

“Orda ki, mən sevib
dil verdim yara,
Mən orda qəlbimi qoydum məzara...” [1, 70]

Bu hissənin dilimizə tərcüməsində şeir texnikasının və poetikanın qanunlarına riayət olunsa da, məna etibarı ilə uzaqlıq aşkar hiss olunur. Digər bir təəccüb doğuran məqam odur ki, epigrafin nəzirəsi isə mətndə bir cümlə ilə ayrı məzmununda verilib. A.Adalis yazır:

«Здесь я страдал,
Здесь я любил,
Здесь сердце я похоронил!»
Hərfi tərcüməsi:

«Burda mən əzab çəkdim,
Burda mən sevdim,
Burda mən qəlbimi dəfn etdim...»

Mətndəki tərcümə isə görkəmli şairimiz tərəfindən müəllifin fikrini mücərrəd və natamam vermişdir:

Mən burda vermişəm
könlümü yara ...

Bu qüsur mətnə bir neçə dəfə təkrar olunmuşdur.

Göründüyü kimi, tərcümə olunmuş əsərlərdə poeziyanın müəyyən qanunları qorunub saxlansa da, mövzunun mahiyyəti, koloriti, milli özünəməxsusluğu tam qoruna bilməmişdir, hətta bəzi hallarda mövzudan bir qədər uzaqdır. Bu sərbəstlik və uzaqlıq təkcə göstərdiyimiz hissələrdə deyil, ümumilikdə şeirdə çox təsadüf olunur. Bunlar oxucu tərəfindən gülünc (kuryoz) qarşılanıla bilər. Prof. F.Rzayevin qeyd etdiyi kimi, “Orijinal dilin frazeologiya və idiomatikasının mənasını anlamamaq gülünc vəziyyətə (kuryoz) gətirib çıxarır” [8, 155].

Beləliklə, Azərbaycan dilinin zənginliyini nəzərə alaraq, deyə bilərik ki, A.Adalisin “Bakı şeirləri” şeirinin ana dilimizə tərcüməsi zamanı buraxılan xətlər şeirin ümumi koloritinə müəyyən kölgə salır, müəllifin fikirlərini hədəf dildə tam ifadə etməyə mane olur.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. Rus şairləri Azərbaycan haqqında. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı. Bakı, 1955
2. Tixonov Nikolay. “Azərbaycan dəftəri” (şeirlər, məqalələr, xatirələr, məktublar, çıxışlar). Azərbaycan dilinə tərcümə. Tərtib edən və ön sözün müəllifi filologiya elmləri namizədi Rasim Tağıyev. Bakı, “Yazıçı”, 1979, 192 s.
3. Xəlil Rza Ulutürk. “Bir odlu gözləri, bir də xoş səsi” “Çinar-Çap”, Bakı-2007
4. 28-may.az. saytı

Rus dilində:

5. Адалис А. “Стихи и поэмы”, “Советский писатель”, М., 1948.
6. Азербайджан в творчестве русских и советских писателей. Азербайджанское государственное издательство. Баку, 1977
7. Гаджиев К. Национальное своеобразие прозы и перевод. БСУ, Баку, 2011.
8. Рзаев Ф. “Вопросы литературных связей и художественного перевода”. Баку, 2018.

Резюме
Кязимов Кямран
Лянкяранский государственный университет

О переводе стихотворения “Бакинские стихи” Аделины Адалисна азербайджанский язык

Русская поэтесса XX века Аделина Адалис также работала переводчицей с иностранных языков, переводила поэтов Средней Азии и Закавказья — классиков Насира Хосрова, Джами, Наапета Кучака, Физули и многих современных авторов, в том числе Самеда Вургуна. В творчестве этой поэтессы стихи, посвященные столице нашей республики- городу Баку, имеют особое место. В своей работе рассматриваем перевод стихотворения русской поэтессы на азербайджанский язык и анализируем качество перевода.

Summary
Kamran Kazimov
Lankaran State University

On the translation of Adelina Adalis's poem "Baku Poems"

The twentieth-century Russian poet Adeline Adalis also worked as a translator from foreign languages, translating the poets of Central Asia and the Caucasus - the classics Nasir Khosrov, Jami, Naapet Kuchak, Fizuli and many contemporary authors, including Samed Vurgun. In the work of this poetess, poems dedicated to the capital of our republic - the city of Baku- have a special place. In our work, we consider the translation of the poem of the Russian poetess into the Azerbaijani language and analyze the quality of the translation.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Mahmudov Kamal
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
kamal-1965@mail.ru

Cənubi Qafqaz ölkələrində etno-siyasi proseslər və multikulturalizm

Annotasiya: Etnik cəhətdən mozaik region olan Qafqaz konfessional və mədəni müxtəlifliyi ilə seçilir. Sovetlər Birliyinin çökməsi prosesinin sürətləndiyi dövrdən başlayaraq Qafqaz Avrasiya qitəsində kəskin münaqişələrin və lokal müharibələrin baş verdiyi region kimi gündəmə gəldi.

Cənubi Qafqaz dövlətlərində gedən mürəkkəb etno-siyasi proseslər, xüsusilə də Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm siyasətinin uğurları dünya ölkələrinin Asiya və Avropanın qovşağında yerləşən bu unikal bölgəyə marağının daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Qafqaz regionu, etnik-siyasi münaqişələr, milli azlıqlar, multikulturalizm.

Key words: Caucasus region, ethnic-political conflicts, national minorities, multiculturalism.

Ключевые слова: Кавказский регион, этно-политические конфликты, национальные меньшинства, мультикультурализм

Qafqaz Şərqlə Qərb arasında yerləşən, geopolitik əhəmiyyətə malik region kimi dünyada baş verən etnik-siyasi proseslərdə fəal rol oynayır. Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasında yerləşən, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində tarix boyu müxtəlif dillərdə danışan, fərqli dinlərə inanan müxtəlif xalqlar yaşamışlar. Asiya və Avropa arasında körpü rolunu oynayan bu bölgə dünya tarixində baş vermiş mühüm hadisələrin əhəmiyyətli hissəsi ilə bağlı olmuşdur.

Müasir dövrdə Avropa ilə Asiyayı birləşdirən mühüm kommunikasiyaların, o cümlədən bərpa olunan tarixi ipək yolunun keçdiyi, dünyanın aparıcı güc mərkəzlərinin maraq dairəsində olan Qafqaz dünyanın ən qaynar bölgəsindən biri olması, çoxlu sayda münaqişə ocaqlarının mövcudluğu ilə də dünyanın gündəmindədir.

Böyük Qafqaz dağları silsiləsi Qafqazı iki iki yerə - Şimali və Cənubi Qafqaza ayırır. Şimali Qafqaz Rusiya Federasiyasının tərkibinə daxildir, Cənubi Qafqaz ərazisində üç müstəqil dövlət - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları mövcuddur.

Qafqazda müxtəlif dil, dinə, adət-ənənələrə məxsus 50-dən çox xalqın və etnik qrupların minilliklər boyu əsasən dinc, mehriban qonşuluq şəraitində yaşamaları, öz etnik varlıqlarını, dillərini, dinlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamaları regionun unikal bir bölgə olduğunu göstərən önəmli faktorlardandır. Qafqazda mövcud olan bütün dövlətlərin və muxtar qurumların, Ermənistan istisna olmaqla, çoxmilli tərkibə malik olmaları və hətta azsaylı etnik qrupların da öz milli mənsubiyyətlərini sərbəst şəkildə inkişaf etdirmələri üçün geniş imkan yaratmaları dünya miqyasında çox da rast gəlinməyən bir haldır[2, 9].

SSRİ-nin süqutu 70 il bu dövlətin tərkibində olan Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yaranmasına şərait yaratsa da, sovet dövlətinin çökməsi prosesi ilə paralel olaraq dünyanın aparıcı güc mərkəzlərinin Qafqazda nüfuz mübarizəsində kəskinləşdi. Bu mübarizədə supergüclər separatçıları "insan hüquqlarını qorumaq və demokratiyaya dəstək" adı altında müxtəlif vasitələrlə dəstəkləyərək, "sülhyaradan qüvvə" kimi bölgədə öz iradələrini qəbul etdirməklə maraqlarını təmin etməyə çalışırlar.

Postsovet məkanındakı etno-siyasi münaqişələrdən əksəriyyəti Qafqaz regionunda baş vermişdir. Bunlar Dağlıq Qarabağ, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi, Gürcüstan-Cənubi Osetiya

və Gürcüstan-Abxaziya münaqişəsi, Rusiya Federasiyası daxilində Osetiya-İnquşetiya və rus-çexen münaqişələridir. Sovet dövlətinin süqutundan sonra gürcü-abxaz, gürcü-osetin, Dağlıq Qarabağ münaqişələri daha da gərginləşdi və açıq müharibəyə çevrildi.

1990-cı ildə Gürcüstan SSR Ali Soveti 1922-ci il İttifaq müqaviləsini etibarsız saydıqdan sonra ölkə faktiki olaraq müstəqillik yoluna qədəm qoydu. Gürcüstanın tərkibində olan muxtar qurumlar - Abxaziya və Cənubi Osetiya da öz suverenlikləri haqqında bəyannamə qəbul etmələri ilə ölkədə münaqişə başladı.

1992-1993-cü illərdə baş vermiş Gürcü-abxaz münaqişəsi nəticəsində Abxaziya Gürcüstanın nəzarətindən çıxdı. Separatçılar münaqişə dövründə və 1998-ci ildə Abxaziya ərazisində yaşayan gürcülərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdilər.

Cənubi Osetiyada münaqişə edən tərəflər arasında Rusiya sülhməramlıları yerləşdirilmişdi. 2008-ci il 8 avqust tarixində Cənubi Osetiyada hərbi əməliyyatlar başladı. Rusiya ordusu Cənubi Osetiya ərazisinə girdi və Gürcüstan ordusu ilə döyüşməyə başladı. 12 avqust 2008-ci ildə Gürcüstanla Rusiya arasında atəşkəs əldə edildi. Gürcüstan hərbi əməliyyatlar başlanan tarixə qədər nəzarət etdiyi Cənubi Osetiya ərazisini də itirdi[7].

SSRİ-nin mövcud olduğu dövrdə ermənilər bir necə dəfə Azərbaycan SSR-in tərkibində olan DQMV-i Ermənistan SSR-ə birləşdirməyə cəhd göstərsələr də, müxtəlif səbəblərdən bu mümkün olmamışdı.

1987-ci ildən sovet dövlətinin rəhbərliyinin dəstəyindən yararlanan ermənilər dünyadakı güclü erməni diasporasının köməyi ilə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürərək azərbaycanlılara qarşı düşmənçilik kampaniyasına başladılar. 1988-ci ildən başlayaraq azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən deportasiyası başlandı. 260 min nəfərə yaxın azərbaycanlı Ermənistandan qovuldu [5, 398]. SSRİ-nin süqutundan sonra münaqişə genişmiqyaslı müharibəyə çevrildi. Böyük dövlətlərin Ermənistana dəstək verdiyi müharibədə Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi işğal edildi. İşğalçı qüvvələrin Azərbaycan torpaqlardan qeyd-şərtsiz çıxarılmasına dair BMT-nin 822, 853, 874 və 884 sayılı qətnamələrinə məhəl qoymayan Ermənistan təcavüzkarlıq siyasətini hələ də davam etdirir.

XX əsrin sonunda bölgədə iqtisadi və milli problemlərlə yanaşı mənəviyyat problemləri də kəskinləşdi. Separatçılar bir çox hallarda öz fəaliyyətlərinə bəraət qazandırmaq məqsədilə ilə milli və dini amildən istifadə edərək beynəlxalq hüquq çərçivəsində münaqişələrin həllinin mümkün olmadığını iddia edirlər. Qafqazdakı münaqişələrin həll olunmamasının əsas səbəbi isə supergüclərin Qafqazda öz maraqlarını təmin etmək üçün bölgədəki separatçı qüvvələrdən yararlanmaq siyasəti dayanır.

Mühüm kominikasiyaların keçdiyi, zəngin təbii sərvətlərin və çoxlu sayda etnik müxtəlifliklərin mövcud olduğu Qafqaz regionunda supergüclərin nüfuz mübarizəsi və ikili standartlar digər fəsadları ilə yanaşı yeni yaranan dövlətlərdə hüquqca azad və bərabərhüquqlu insanların əməkdaşlığına əsaslanan vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına da mənfi təsir göstərir. Etnik-ərazi münaqişələri Cənubi Qafqazda inteqrasiya proseslərinin genişlənməsində mane olur.

Sövetlər Birliyinin dağılmasından sonra müstəqillik əldə etmiş Cənubi Qafqaz dövlətləri müstəqilliklərini möhkəmləndirmək üçün fərqli inkişaf modelləri seçdilər. Müstəqil Azərbaycan respublikasında millətlərarası münasibətlər azlıqların hüquqlarının qorunması və onların cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin olunması istiqamətində inkişaf etməyə başladı.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası qəbul olundu. Konstitusiyada Azərbaycan xalqının və dövlətinin əsas məqsədləri-Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar

olmasına nail olmaq, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq bütün xalqlarla dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq bəyan olunmuşdu[3, 496].

Beləliklə, milli azlıqların ədəbiyyat, mədəniyyət, dil, tarix, adət-ənənələrinin və s. qorunub saxlanmasına qanuni zəmin yaradıldı. Bu isə Azərbaycanda yaşayan milli azlıqların sosial-mədəni inkişafına şərait yaratdı.

Şərq ilə Qərbin kəsişdiyi bir məkanda qərar tutmuş Azərbaycan, tarix boyu müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu özəl bir diyar kimi tanınmışdır. Burada üzvi şəkildə təzahür edən tolerantlıq, mədəni müxtəliflik, mədəniyyətlərarası təbii birlik və qarşılıqlı anlaşma kimi ənənələr bu gün də “Azərbaycan” adlanan solumun məzmununu təşkil edir [4,342].

Azərbaycan dünyanın digər regionları ilə yanaşı həm Qərb dünyası, həm də İslam coğrafiyası ilə əlaqələrini genişləndirir. Ölkəmizdünyadakı fərqli mədəniyyətlərin müsbət dəyərlərini mənimsəməkdə maraqlıdır və demokratik dövlət olaraq bu istiqamətdə fəaliyyət göstərir. Azərbaycan həm Avropa Şurasının, həm də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür. Bu isə dövlətin isə əsas meyar kimi ümumbəşəri dəyərlərə üstünlük verdiyini,azərbaycanlıların isə tolerant olduğunu göstərir.

Azərbaycanda tarixən mövcud olan mədəniyyətlərin sintezi azərbaycanlı milli mənlüyini şərtləndirən ən mühüm amillərdən biridir. Tolerant ölkə olan Azərbaycanda multikultural münasibətlərin inkişafı üçün həmişə münbit zəmin olmuşdur. Hər bir fərdə şəxsi keyfiyyətinə görə dəyər vermək Azərbaycan xalqının milli xarakterinin ayrılmaz hissəsidir.

Multikulturalizm qloballaşmanın geniş yayıldığı müasir dövrdə cəmiyyətdə fərqli mədəniyyətlərə məxsus icmalar arasında münasibətləri nizamlamaq üçün aparılan bir siyasətdir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində multikulturalizmin müxtəlif modellərinin formalaşması tarixi ənənə, milli mentalitet və demokratiya təcrübə ilə bağlıdır.

Azərbaycan multikulturalizmi dünyada analoqu olmayan mədəni fenomendir. O, özündə tolerantlığın ən düşünülmüş formasını ifadə edir. Əsl qarşılıqlı etibar və inam prinsipləri əsasında qurulan Azərbaycan multikulturalizmi, eyni zamanda ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların və etnik azlıqların “Vahid Azərbaycan” məfkurəsi altında əbədi və sarsılmaz birliyini nəzərdə tutur [4,342].

Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında əsrlərlə Azərbaycan ərazisində yaşayan fərqli mədəniyyətə və konvessiyalara məxsus toplumların sülh şəraitində yaşamaq təcrübəsi, milli və dini tolerantlığın ənənəyə çevrilməsinin mühüm rolu olmuşdur.

Hər hansı multikulturalizm modeli konkret cəmiyyətin dəyərləri, ideyaları və ideallarının fundamentləri üzərində qurulur. Buna görə də multikultural praktika bütün ölkələrdə fərqlidir. Azərbaycanda həyata keçirilən, düşünülmüş, uzaqgörən tədbirlərə əsaslanan multikulturalizm bütün neqativ ünsürlərdən tamamilə azaddır. Çünki Azərbaycanda etnik, milli, mədəni, siyasi və tarixi ənənələrə əsaslanan multikulturalizm modeli qurulur [4, 345].

Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xalqların və fərqli mədəniyyət daşıyıcılarının azərbaycançılıq ideyası ətrafında birləşməsi artıq tarixi faktır.

1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan Respublikası hərbi təcavüzə məruz qaldı. Ərazi bütövlüyü pozulmuş, torpaqlarının 20 faizi işğal olunmuş, 1 milyondan artıq qaçqın və məcburi köçkünü olan Azərbaycandövlətçiliyini itirmək təhlükəsi ilə üzləşdi. Siyasi, iqtisadi və mədəni problemlər yaşayan Azərbaycan bütün qüvvələrini səfərbərliyə alıb, tarixi ənənələrinə sükənərək sürətlə inkişaf edən, demokratik ölkəyə çevrilə bildi. Azərbaycanın qısa zaman kəsiyində mühümüqurlar qazanması, beynəlxalq nüfuzunun yüksəlməsi və dünyaya inteqrasiyasında ölkədə mövcud olan unikal tolerantlıq mühiti ilə yanaşı dövlət tərəfindən həyata keçirilən multikulturalizm siyasətinin də çox böyük rolu olmuşdur.

Tarixən çoxetnoslu və çoxdinli ölkə olan Gürcüstan xristian və müsəlman sivilizasiyalarının sərhədində yerləşdiyi üçün onların təsirinə məruz qalmışdır. Ölkənin paytaxtı Tibilisi şəhəri Cənubi Qafqaz xalqlarının qarşılıqlı mədəni əlaqədə olduğu bir məkan kimi tanınır. Sovet hakimiyyəti dövründə mərkəzin apardığı siyasət nəticəsində ölkədə millətlərarası münasibətlərdə müəyyən problemlər yaşanmışdır. XX əsrin 30-40-cı illərində illərində respublikada yaşayan bəzi milli azlıqlar represiyaya məruz qalmışlar. Buna baxmayaraq Gürcüstan çoxmillətli və çoxkonfessiyalı ölkə kimi öz imicini qoruyub saxladı.

1989-1993-cü illərdə Gürcüstanda baş vermiş etnik münaqişələr, vətəndaş müharibəsi, iqtisadi böhran və qeyri-sabit vəziyyət ölkədə yaşayan azlıqların durumuna da mənfi təsir göstərdi. Postsovet ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi Gürcüstanda da qeyd olunan səbəblərdən milli azlıqların sayında azalma baş verdi. Bəzi milli azlıqlar, xüsusilə 90-cı illərin əvvəllərində hakimiyyətlə münasibətlərdə müəyyən problemlərlə üzləşdilər.

XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq Gürcüstanda siyasi sabitlik əldə olundu, dövlətçilin möhkəmləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atıldı. Azərbaycanla birlikdə Cənubi Qafqazda gedən inteqrasiya proseslərinə qoşulan Gürcüstanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biri Avropa strukturlarına inteqrasiya etməkdir.

Gürcüstan 1999-cu ildə Avropa Şurasına qəbul olunarkən öhdəliklərdən ən əsası sovet rəhbərliyi tərəfindən 1944-cü ildə Gürcüstandan Orta Asiyaya sürgün edilmiş Axısxa türklərinin Gürcüstana dönməsi idi. Axısxa türklərinin geri qaytarılması ilə bağlı dəfələrlə komissiya yaradılma və dövlət proqramları təsdiq olunsada, bu məsələnin həlli istiqamətində təəssüf ki, önəmli addımlar atılmadı [6, 41].

Gürcüstanda mədəni müxtəlifliklərin cəmiyyətin inkişafı naminə istifadə edilməsi üçün, bir tərəfdən, millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsində tarixi təcrübənin üzərində bir daha düşünmək, digər tərəfdən isə milli, mədəni və sosial siyasətin həyata keçirilməsini təmin edən idarəçi kadrların multikultural sərəştəsini artırmaq lazımdır [1, 399].

Gürcüstan müstəqillik əldə etdikdən sonra ciddi problemlərlə qarşılaşdı. Xarici qüvvələr tərəfindən dəstəklənən aqressiv separatizm nəticəsində ölkənin ərazi bütövlüyü pozulmuş, Abxaziya və Cənubi Osetiya Gürcüstanın nəzarətindən çıxmışdır. Separatçı respublikalarda yaşayan gürcü əhalisinin öz yaşayış yerlərini tərk edərək Gürcüstanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşması ölkədəki durumatəsir götərdi. Həm ölkə daxilində, həm də xaricdəki bəzi qüvvələr qərbyönümlü siyasət yürüdən Gürcüstana təzyiq göstərmək üçün ölkədə qarşıdurma yaratmağa cəhd göstərirlər.

Abxazlarla və osetinlərlə qarşılıqlı münasibətlər təcrübəsi də maraqlıdır. Hələ SSRİ vaxtında Gürgüstanda abxaz və osetin məktəblərində ana dilində tədris aparılırdı. Rusiya KİV-lərinin söyləri nəticəsində sözügedən regionlarda, Dağlıq Qarabağda da olduğu kimi, siyasi münaqişələr etnik qarşıdurma kimi təqdim olundu ki, bu da bizim xalqlarımızı səciyyələndirən tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə kökündən ziddir [1, 401].

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycanla oxşar problemlər yaşayan Gürcüstan demokratik ölkə olaraq öz ərazisində yaşayan milli azlıqların tam hüquqlu vətəndaş kimi cəmiyyətə inteqrasiya olunmasında maraqlıdır. Bütün multikultural modellərdən Gürcüstan üçün daha yaxın olanı Azərbaycan modelidir.

Ermənistan Respublikası monoetnik dövlətdir. Ermənistanda ermənilərdən sonra sayca ikinci xalq olan azərbaycanlılar tamamilə, ruslar və yəhudilər isə əsasən ölkədən sıxıdırılmışdır. Müstəqillik əldə etdikdən sonra postsovet ölkələrinin əksəriyyətində milli azlıqların azalması prosesi müşahidə olunsada, Ermənistandakı kimi kəskin demoqrafik dəyişikliklər demək olar ki, heç bir dövlətdə baş verməmişdir.

Erməni mənbələri ölkədə milli azlıqların yaşaması üçün normal şəraitin olduğunu bildirirlər. Bu mənbələr iddia edirlər ki, Ermənistanda azlıqlara məxsus onlarca icma dinc yanaşı yaşayır. İrəvanda dini ayinlər yerinə yetirmək üçün məscid, sinaqoq, Yezidi məbədi Ziarat, Rus Pravoslav kilsəsi fəaliyyət göstərir. Hal-hazırda fəaliyyət göstərən Ermənistan parlamentində milli azlıq icmalarını təmsil edən deputatlar var [8].

Multikulturalizm ideyalarının mövcudluğu o yerdə mümkündür ki, orada milli azlıqlar bərabər və tolerant şəraitdə yaşasınlar. Öz ərazisində yaşayan bütün azlıqları demək olar ki, ölkədən sıxışdırıb çıxaran Ermənistan, işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında da etnik təmizləmə aparmışdır. Eyni zamanda Ermənistandakı milli azlıqlarla da bağlı tez-tez problemlər yaşanılır. Belə olan halda bu ölkədə multikulturalizmdən danışmaq qeyri-mümkündür.

2017-ci il statistikasına görə 2 986 100 nəfər əhalisi olan Ermənistanda [9] yaşayan bütün milli azlıqların sayı 50 mindən çox deyildir. Ermənistanda milli azlıqların heç biri kompakt şəkildə yaşamır və müxtəlif bölgələrə səpələniblər. Hökumət milli azlıqların sosial-iqtisadi problemlərini həll etmir [6, 38-39].

Azərbaycanda insan hüquq və azadlıqlarının, multikultural dəyərlərin qorunması, müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq, hazırda ölkəmizdə yaşayan on minlərlə erməniyə qarşı dözümlülük hökm sürdüüyü halda monoetnik Ermənistanda yaşayan etnik qruplar ayrı-seçkiliyə məruz qalırlar [10].

Sovetlər Birliyinin tərkibində olduğu illərdə Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılar mərhələlərlə ölkədən sıxışdırılıb, sovet dövründəki çoxsaylı rus icması ölkəni tərk etdikdən sonra monoetnik dövlətə çevrilən Ermənistan Respublikası işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarında etnik təmizləmə aparmasına baxmayaraq tolerant ölkə olduğunu iddia edir. Azərbaycanlıları və rus icmasını sıxışdırıb ölkədən çıxarmış, minilliklərlə bu coğrafiyada yaşamış azərbaycanlıların tarixi izlərini məhv edən işğalçı ölkə təəssüf ki, dünyada hökm sürən ikili standartlar nəticəsində müvafiq beynəlxalq qurumlar tərəfindən qınanmır, işğalçılıq və etnik təmizləmə siyasəti apardığına görə ona qarşı sanksiyalar tətbiq olunmamışdır.

Ermənistan Avropa Şurasına üzv olarkən "Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası"nı və əlavə protokolları təsdiq etməsinə baxmayaraq öhdəliklərin heç birini yerinə yetirmir. Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsi 2003-cü ilin yanvarın 21-də Ermənistanda etnik azlıqların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bu ölkənin rəhbərliyinə xüsusi tövsiyələr verən sənəd qəbul etmişdir. Sənəddə deyilirdi ki, Ermənistan hökuməti milli azlıqların hüquqlarının qorunması üçün lazımi tədbirlər görməlidir. Məruzədə Ermənistanda haqları qorunmalı olan xalqlardan yuxarıda qeyd etdiyimiz yezidi kürdlərin və assuriyalıların adları çəkilirdi. Təəssüflər olsun ki, Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıların ölkədən qovulmaları barədə faktlar sənəddə yer almamışdı [6, 39-40)].

Dünyada irqçi ideologiya kimi tanınan, bəşəriyyətə faciələr gətirmiş faşizm xidmət etmiş Qaragen Njdeyə Ermənistanda heykəl qoyulması və dövlət rəsmilərinin də bu heykəlin açılışında iştirak etməsi bu ölkədə mövcud olan əhval-ruhiyyənin göstəricisidir.

Müstəqillik əldə etmiş Cənubi Qafqaz respublikaları etnik münasibətləri nizamlamaq üçün milli siyasətlərini formalaşdırırlar. Tarixən tolerant ölkə olan Azərbaycan azlıqların hüquqlarının qorunması və tam hüquqlu vətəndaş kimi cəmiyyətə inteqrasiya olunmasını təmin edən multikulturalizm siyasəti həyata keçirir. Gürcüstan Respublikası milli münasibətləri beynəlxalq hüquq və Avropa standartları çərçivəsində nizamlamağa çalışır.

Milli azlıqların sıxışdırılması nəticəsində monoetnik dövlətə çevrilən Ermənistan təcavüzkar və işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarda apardığı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirdiyi üçün bölgədə sabitliyə və inteqrasiyaya əsas maneədir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan multikulturalizmi. K. Abdulla və N. Nəcəfovun redaktəsilə, Bakı, Mütərcim, 2017
2. Əliyev Q.A. Qafqaz tarixi. Bakı, Elm, 2009
3. XX əsr Azərbaycan tarixi. Y.B.Yusifov və T.T.Vəliyevin redaktəsilə, Bakı, Çaişoğlu, 2004
4. Multikulturalizmə giriş. Q.Ş. Kazımov və İ.M. İsmayılovun redaktəsilə, Bakı, Mütərcim, 2018
5. Məmmədov İ.M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Adiloğlu, 2005
6. Niftiyev N.M. Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı, 2015
7. <https://az.wikipedia.org>
8. <https://nashaarmenia.info>
9. <https://tr.wikipedia.org>
10. <http://avciya.az>

Summary

Mahmudov Kamal
Lankaran State University

Ethnopolitical processes and multiculturalism in the countries of the South Caucasus

An ethnically mosaic region, the Caucasus is also known for its confessional and cultural diversity. Since the collapse of the Soviet Union, the Caucasus has emerged as a region of violent conflict and local wars. Armenia's aggression against Azerbaijan, which has turned into a mono-ethnic state as a result of oppression of minorities, poses serious problems for cooperation and integration in the region. Georgia strives to regulate national relations in accordance with European standards.

The complex ethno-political processes in the South Caucasus countries, especially the success of the multiculturalism policy in the Republic of Azerbaijan, have increased the interest of the world countries to this unique region at the crossroads of Asia and Europe.

Резюме

Махмудов Кямал
Лянкяранский государственный университет

Этнополитические процессы и мультикультурализм в странах Южного Кавказа

Кавказ, этнически мозаичный регион, также известен своим конфессиональным и культурным разнообразием. После распада Советского Союза Кавказ превратился в регион конфликтов и локальных войн. Агрессия Армении против Азербайджана, которое в результате притеснения меньшинств превратился в моноэтническое государство, создает серьезные проблемы для сотрудничества и интеграции в регионе. Грузия стремится регулировать национальные отношения в соответствии с европейскими ценностями.

Сложные этнополитические процессы в странах Южного Кавказа, особенно успех политики мультикультурализма в Азербайджанской Республике, повысили интерес стран мира к этому уникальному региону на перекрестке Азии и Европы.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

UOT- 9(4794)

Mehdiyev Eldar
baş müəllim
Əhmədova Türkan
doktorant
Gəncə Dövlət Universiteti
Lənkəran Dövlət Universiteti
eldarmeh@mail.ru
turkan_ahm@mail.ru

XII – XIII əsrin əvvəllərində Gəncədə istifadə olunan silahlar

Annotasiya: Məqalədə XII əsrdə Azərbaycanın Gəncə şəhərində istifadə olunan silah növləri, istehkam qurğuları təhlil olunmuşdur. Atabəylər dövlətinin əsas şəhərlərindən olan Gəncədə bu dövrdə silahlı qüvvələr hökumdarın qvardiyası və əsgəri qoşundan ibarət olub dövlət hesabına silahlandırılırlar. Azərbaycan Atabəylər dövlətində hərbi texnikanın inkişafına çox diqqətlə yanaşılmış, dünyada ilk dəfə olaraq əksçəkili qurğu icad edilmişdir. XII əsrin axırlarından «Atabəylər qurğusu» bir çox müsəlman dövlətlərində, XIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada, XIII əsrin 70-ci illərində isə, Çində yayılmağa başlamışdır.

Açar sözlər: Gəncə, atış silahları, “türk qurğusu”, “ərəb qurğusu”, silahlar, hərbi iş

Key words: Ganja, shooting guns, “turkish device”, “arabian device”, weapons, military service

Ключевые слова: Гянджа, стрелковое оружие, “турецкое устройство”, “арабское устройство”, оружие, военное дело

Gəncə şəhəri xalqımızın siyasi, sosial – iqtisadi və mədəni tarixində olduğu kimi hərbi tarixində də mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan Gəncə şəhərində orta əsrlər dövründə istifadə olunmuş silahların tədqiq edilib öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hər hansı bir xalqın hərbi sənəti, döyüş üsulları onların həyat tərzini, adət ənənələri ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu istiqamətdə hərbi tarixinin öyrənilməsi xalqımızın keçmişini daha dərinədən öyrənməyə imkan yaradır.

XII-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bütövlükdə 70-dək iri, orta və kiçik şəhərlər mövcud olmuşdur. Bunlardan biri olan Gəncə şəhəri dövrün iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzi idi. Belə iri şəhərdə sənətkarlığın, demək olar ki, bütün sahələri, o cümlədən də metalışləmə (silah – sursat istehsalı) da geniş yayılmışdı. Metalışləmə sənəti, xüsusən də onun başlıca sahəsi olan dəmir emalı əvvəlki dövrlə müqayisədə daha yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Bu sahənin inkişafı həm də soyuq silahlara olan böyük tələbatla bağlı idi. Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində, o cümlədən Gəncəbasarda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu dövrə aid mədəni təbəqələrdə müxtəlif təyinatlı metal məmulatlarla yanaşı rombvari ox ucluqları, qəmələr, xəncərlər, döyüş bıçaqları və yabalar, qılınclar, zirehlər, dəbilqələr, nizə ucluqları və s. aşkara çıxarılmışdır. Usta dəmirçilər bu sənətin ən bəsit və qədim üsulu olan soyuqdöymədən və tədricən başlıca texnoloji üsula çevrilən istidöymədən istifadə edir, əritmə və qaynaq əməliyyatlarını özlərinə məxsus müxtəlif qaydalarda aparırdılar.

Hələ XI-XII əsrlərdə Gəncə metalışləmə sənətinin, o cümlədən də dəmirçiliyin iri mərkəzləri idi. İndiyədək Gürcüstanın Gelati monastırında bir tayı qalan XII əsrə məxsus Gəncə dəmir darvazası yerli ustaların yüksək sənətkarlığına dəlalət edir. Müxtəlif silahlara tələbat, eləcə də Gəncə hündüvərlərində dəmir və mis filizi yataqlarının olması silah istehsalının buradakı inkişafına

şərait yaratmışdı. İbn əl - Əsir yazır ki, monqollar birinci basqın zamanı Gəncəyə yaxınlaşarkən “öyrəndilər ki, Gəncənin çoxlu cəsur sakinləri var, onların silahları çoxdur...” [1, səh.171]

Atabəylər dövləti Gəncə şəhərinin möhkəmləndirilməsinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi. Lazım olduqda Gəncə düşməyə qarşı çoxlu miqdarda əla silahlanmış döyüşçü çıxara bilirdi. Zəkəriyyə əl-Qəzvini qeyd edir ki, Gəncənin sakinləri həmişə özləri ilə silah götürür. Şəhərin özündə silah istehsalı yüksək səviyyədə dururdu. Gəncəyə başqa ölkələrdən də silahlar gətirilirdi. Qeyd edilir ki “buraya silahı müsəlman aləminin hər yerindən ona görə də gətirirlər ki, o şəhər gözəldir. Onun cavanları cəsur oxatanlar və din uğrunda vuruşan döyüşçülərdir; onlar yayı yaxşı dartır və oxları yonurlar”. [2, səh 167.]

Atabəylər dövründə möhkəmləndirilmiş qalası olan Gəncə şəhəri inkişaf etmiş kустar sənayeyə malik idi. İxrac olunan mallar içərisində əla at yəhərləri, oxqabı, silah və s. də qeyd etmək olar.

Azərbaycan Atabəylər dövlətində odlu silahların meydana gəlməsinə qədər mövcud olmuş bir sıra məsələlər qədqıqatçıların diqqətini özünə cəlb etmişdir.

Orta əsr müsəlman hərbi ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən olan Mərd ibn Əli ibn Mərdi ət-Tərsusunin “Təfsirat ərəbi əl əlbab fi kayfiyyat ən-nəcət fi-l-xurub” (“Muharibələrdə xilas olmaq üsulları haqqında ağıl sahibinin məlumatları”) əsəri çox qiymətli məlumatlar verməkdədir. Oksfordda saxlanılan yeganə nüsxədən məlum olan bu elmi əsərin bizim üçün xüsusi maraqlı hissəsi daşatma qurğuları haqqında olan hissəsidir. Bu hissə ilk dəfə fransız şərqşünası Kl.Kaen tərəfindən 1948-ci ildə nəşr edilsə də Azərbaycan hərbi işinin tədqiqində kifayət qədər istifadə olunmayıb. [3, səh.78]

Tədqiqatçıların fikrincə orta əsr daşatma qurğuları iki qrupa bölünür: 1) dartılma (burada atma prinsipi qurğunun linginin bir ucuna bağlanan ipləri dartan insanların əzələ enerjisi hesabına həyata keçirilir); 2) əksçəkili (burada mərmii atmaq üçün ağır yükün çəkisi istifadə olunurdu Həm dartılma, həm də əksçəkili qurğular ağır (mancanaq) və yüngül (ərradə) növlərinə ayrılır.

Həm Şərq, həm də Qərb qurğuları ət-Tərsusunin diqqətini cəlb etmiş və o, bu qurğular haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Şərq qurğuları mənşəyinə görə müəllif tərəfindən iki növə ayrılır: 1) “fars qurğusu”, ona “türk qurğusu” da deyilir (“əl-mancanik əl-farsi və xüvə ət-türki”); 2) “ərəb” qurğuları. Birincisi daha qədim olub erkən orta əsrlərdə meydana gəlmişdir. Prizmatik özülün üstündə qurulmuş bu qurğu birtərəfli atəş açırdı (eyni qurğular Çində VII-X əsrlərdə məlum idi). [4, səh.72] Ət-Tərsusiyə görə, bütün qurğular içərisində “türk qurğusu” ən ucuz qiymətə başa gələn və ən az qulluq tələb edən qurğudur. “Ərəb mancanağı” daha mürəkkəb, lakin “daha etibarlıdır”. Kəsik piramidaya oxşayan özülün üstündə duran bu qurğu çox güclü lingə malik idi. Məhz bu qurğu növü Pəncikənddə olan divar rəsmlərində əks olunub. Şərqdə ərəb yürüşləri zamanı meydana gəldiyindən bu qurğu “ərəb mancanağı” adını almışdır. Çində bu qurğular X əsrdən məlumdur.

Sadə və möhkəm olan dartılma qurğular adətən 40-60 ba (80-120 m) məsafəyə atəş açmaq iqtidarında idi. Yüngül daşatma qurğuları ət-Tərsusi tərəfindən luba adlandırılır. Bu da ərradə anlayışı ilə eynidir. Mənbələrdə 500 və hətta 1200 döyüşçü heyəti olan mancanaqların göstərilməsi qurğuların atma qüvvəsinin gücləndirilməsi istiqamətində gedən axtarışlardan xəbər verir. Rəqəmlərin şişirdilməsinə baxmayaraq tam əminliklə 250-300 nəfər heyəti olan qurğular haqqında danışmaq olar. Lakin bu yol daşatma qurğuların atma qüvvəsini artırırsa da, perspektivsiz bir inkişaf yolu olduğundan mühəndislər yeni konstruksiyalı qurğular haqqında fikirləşməli idilər. Nəticədə ling tipli əksçəkili mancanaqlar meydana gəlmişdir. [3, səh.79]

Onların yaranmasının məkan və zaman problemləri bir sıra mübahisələrə səbəb olub. İlk dəfə onlar haqqında məlumatı və onların təsvirini ət-Tərsusi verir. Öz dövrünün iri hərbi

mütəxəssislərindən sayılan bu şəxs nəinki Şərqi, hətta Qərbi atma qurğularının quruluşu, zahiri görünüşü, işləmə prinsiplərindən ətraflı danışır və onların təsvirlərini verir. Lakin əksçəkili qurğular haqqında verdiyi məlumat çox qəliz, ziddiyyətlidir. Əksçəkili qurğular haqqında verdiyi məlumat silahşünas Əbü Həsən ibn əl-Əbrəki əl-İskəndəriliyə istinad edilərək verilir. Əksçəkili qurğunun təsviri isə çox sxematik və şərti olmaqla dəqiq deyil. Məlumdur ki, XII əsrin ikinci yarısında Orta Şərqi demək olar ki, bütün ərazisi Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Deməli, əksçəkili qurğunun atma silahlara və ümumiyyətlə, hərbi işinə çox fikir verən bu dövlətdə yaradılması haqqında fərziyyəni ərəb müəllifi olan ət-Tərsusunin də məlumatları təsdiqləyir. Azərbaycanda XII əsrin axırlarında bu qurğu o qədər geniş yayılmışdır ki, bədii ədəbiyyatda belə öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvi nəinki bu qurğular haqqında məlumat verir, hətta bildirir ki, onların tərkibində təkər mövcud idi. Artıq XIII əsrdə əksçəkili atma qurğu həm Şərqi, həm də Qərbi ölkələrində əsas atma qurğusuna çevrilmişdi.

Dövlətin inzibati və hərbi mərkəzlərinin müdafiə və mühasirə məsələləri orta əsr müharibələrində vacib rol oynayırdı. Məhz bu amil atma silahların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Odlu silahlar icad edilməyənədək atma silahlar hərbi texnikanın inkişafında ən yüksək zirvə hesab edilirdi. Təəssüflər olsun ki, indiyəqən Azərbaycanın (o cümlədən Gəncənin) atma silahları yetərinə öyrənilməyib. Bunun əsas səbəbi atma silahların mədəniyyətin bir səhifəsi kimi tamamilə yoxa çıxması ilə bağlıdır. İndi həmin silahların öyrənilməsində mənbə kimi yazılı, illüstrativ məxəzlər və tapılmış mərmilər istifadə edilə bilər.

Bütün atma qurğular ballista (düz səthlə vuran) və katapult (dik atəş açan) tiplərinə ayrılır. Mexanizmin quruluşu və atəş prinsiplərinə görə bu silahlar torsion (mərmini atmaq üçün burulub bağlanmış iplərin elastik qüvvəsi istifadə edilir), dartılma (kəndirlər vasitəsi ilə insan kücü hesabına qurğunun linginin qısa qolu dartılır) və əksçəkili növlərə ayrılır. Manevr imkanlarından asılı olaraq bütün qurğular stasionar (yerə basırılmış), dəzgahlı və mobil (dəzgah təkərli rəmə üzərində qurulu) olurlar. [4,səh.6] Orta əsrlər dövründə torsion katapultlar istifadədən çıxır, digər qurğular isə inkişaf etməkdə davam edir. Ən çox yayılan dartılma katapultlar və torsion ballistlər idi.

İlk dəfə Çində meydana gəlmiş dartılma qurğular (e.ə.VI-V əsrlər) artıq X əsrdə bütün Şərqi yayılmış, XII-XIII əsrlərdə inkişafının zirvə nöqtəsinə çatmışdır. Bu qurğular az material, vaxt və əmək tələb edir, 80-100 m məsafəyə mərmii atmaq qabiliyyətinə malik idilər. Lakin qurğunun gücünü artırmaq üçün mütləq onun ölçüləri böyüdülməli, heyətin sayı artırılmalı idi. Artıq XII əsrdə qurğular 4-5 t ağırlığında olaraq 4-5 m hündürlüyə, 250-300 nəfərlik heyətə malik idilər. Bir yerdə cəmlənmiş bu qədər insan və hündür qurğu düşmən üçün asan hədəf idi, üstəlik, 300-ə yaxın insanın hərəkətlərini uzlaşdırmaq çox çətinlik törədirdi. İstehkamların getdikcə güclənməsi isə yeni, daha dağıdıcı qurğu tələb edirdi. Demək mümkündür ki, mühəndislərin axtarıları ilk dəfə Azərbaycanda uğurla nəticələndi. XII əsrin ortalarında hərbi texnikanın inkişafına çox diqqətlə yanaşmış Azərbaycan Atabəylər dövlətində dünyada ilk dəfə olaraq əksçəkili qurğu icad edilmişdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Atabəylər dövlətinin əsas hissəsinin Cənubi Azərbaycanda, yəni indiki İran ərazisində yerləşdiyini bəhanə edən bir sıra tədqiqatçılar bu qurğuya “fars qurğusu” adını vermişlər. Əksçəkili qurğunu “Azərbaycan” və ya “Atabəylər qurğusu” adlandırmaq tarixi nöqtəyi-nəzərdən daha doğru olardı. XII əsrin axırlarında “Atabəylər qurğusu” bir çox müsəlman dövlətlərində, XIII əsrin əvvəllərində Qərbi Avropada, XIII əsrin 70-ci illərində isə Çində yayılmağa başlamışdır.[5. səh,82]

Çinlilərin çin mənşəli olmayan kəşflərə təkəbbürlü yanaşması monqol hökmdarı Xubilay tərəfindən rüsvay edilmişdir. Çin dartılma qurğularının gücü ilə qane olmayan Xubilay Elxanilər dövlətindən (paytaxtı Marağa, sonralar-Təbriz) İbrahim, Əbu-Bəkr, Məhəmməd adlı ustaları “Atabəy qurğusu” ilə Çinə dəvət etmişdir. Döyüş şəraitində yoxlandıqdan sonra qurğular Çin

mühəndislərinin ən yüksək qiymətinə layiq görülmüşlər. Həsən ər-Rəmmahın sxematik şəkli və F.Rəşidəddinin (XIII əsr) miniatürləri “Atabəylər qurğusunun” mexanizmini və işləmə prinsipini öyrənməyə imkan verir. Qurğunun atma qüvvəsi ağır əksçəkini aşağı düşməsi ilə əldə edilir. Piramidal dəzgahın üstündə 1/2 nisbəti ilə ling qurulur. Onun uzun qoluna əksçəki, qısa qoluna isə sapand bərkidilir. Bir neçə nəfər blok və çarxlar vasitəsilə əksçəkini (daşlar ilə dolu yeşik) yuxarı qaldırır və fiksasiya edir. Mərmi sapanda qoyulduqdan sonra sapandın boş ilməyi lingin əyilmiş hissəsinə taxılır. Döyüşçü ağac çəkilə fiksatoru vurub çıxarır. Ehtimal ki, böyük qüvvəyə malik olduğundan qurğunun fiksatorunu (bizi) əl ilə vurmaq olmazdı. [5, səh.83] Rəşidəddin xüsusi olaraq qeyd edir: “Yumruqla bizə vurma” Məxəzlər göstərir ki, əksçəkili qurğu mancanaq (ərəb, bizanslıların manqanon sözündən götürülüb) adlanırdı. Onların əksəriyyəti 40-60 kq daşları 100-150 m məsafəyə atırdı. Nadir hallarda düzəldilən fəvqəladə mancanaqlar 166 kq daşları 400 m məsafəyə atmaq iqtidarında idi. Təbii haldır ki, bu qurğulara xüsusi adlar verilirdi. Nəsəvi göstərir ki, Cəlaləddin Xlat şəhərinin mühasirəsi zamanı 12 mancanaq qurmuşdu, sonra isə ona çox güclü “Qara Buqra” adlı mancanaq göndərildi. Digər qurğulara nisbətən “Atabəylər mancanağının” üstünlükləri danılmazdır: atəşin sərrastlığı nəticəsində mərmilərin kiçik ərazidə səpələndiyindən möcüzəli görünürdü: ağır mərmilər hədəfə çox böyük zərbə ilə dəyirdi: heyət bir neçə adamdan ibarət idi. Əksçəkini lingin qolunun üzərində yerini və ya çəkisini dəyişməklə atəş məsafəsini uzatmaq və qısaltmaq mümkün olurdu.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda ərusak adlanan əksçəkili qurğular mövcud olmuşdur. [6,səh.16] Onlar mancanağa nisbətən daha kiçik və yüngül olduğundan divar və bürclərdə qurula bilirdi. Orta əsr salnaməçilərinin məlumatları və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının boyları göstərir ki, mancanaqlar atəş açan zaman bərk və vahiməli səslər çıxarırdı.

“Atabəylər mancanaqları” Azərbaycanda və ümumiyyətlə, Şərqdə XVI əsrin sonlarına qədər istifadə olunublar.

Azərbaycanın orta əsr müdafiə sistemində mühafizə qurğuları çox vacib yer tutur. Bu günədək qalmış tikililər tarixşünaslıqda nisbətən yaxşı öyrənilib. Lakin adlarına təkcə məxazlarda rast gəlinən istehkamlar zəif tədqiq edilib. Məhz buna görə Yaqut əl-Həməvinin (1179-1229) “Mucam əl-buldan” (“Ölkələrin əlifba üzrə sayılması”) adlı məşhur coğrafi lüğəti diqqəti cəlb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, əl-Həməvi yazılı mənbələrdən geniş istifadə etmiş, iki dəfə 1213 və 1220-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda olmuşdur. Onun məlumatları Azərbaycanın monqol yürüşlərindən əvvəlki vəziyyətini əks etdirir. [7,səh.80]

Azərbaycanın orta əsr müdafiə qurğuları bir neçə tiptən ibarətdir: möhkəmləndirilmiş şəhərlər, qalalar, qəsrlər, siqnal bürcləri, müşahidə məntəqələri.

Şəhərin müdafiə qurğuları ölkənin ticarət-təsərrüfat mərkəzlərinin qorunması üçün yaradılırdı. Eyni zamanda həmin qurğular dövlətin ümumi müdafiə sistemində vacib rol oynayırdı. Əl-Həməvinin dövründə bu mərkəzlərdən biri də Gəncə şəhəri idi. Şəhər güclü qala divarları və xəndəklərlə əhatə olunmuşdu. [8,səh.32] Monqolların hansı səbəbə 1221-ci ildə şəhərə yaxınlaşıb geri çəkilmələrini bunun təsiri ilə də bağlamaq olar. Həm də Gəncə şəhəri güclü istehkamlara malik olmuşdur. Əl-Həməviyə görə, Gəncə “Arran və müsəlman sərhəd zonasının ən qədim istehkamlarındandır”. [7,səh.80]

Bəhs etdiyimiz dövrdə Gəncə Şəmkür və Akana qalaları ilə mühafizə olunurdu. Qalalar şəhərlərdən fərqli olaraq sırf hərbi xarakterli tikili olmuş və onların hərbi funksiyaları iqtisadi və inzibati funksiyalardan üstün idi. Qalada silah və ərzaqla təchiz edilmiş daimi qarnizon olurdu.

Onların arasında ən möhtəşəmi Gəncəni qərbdən mühafizə edən Şəmkür qalası idi. Ərəblər tərəfindən möhkəmləndirilmiş bu qala IX əsrin əvvəllərində dağıdılmış, 854-cü ildə yenidən bərpa edilmiş, böyümüş və o zamandan “çiçəklənən şəhər” kimi qəbul edilirdi. [9,səh.305]

Şəhər və vilayətlərin mühafizəsində siqnal burcləri (bürc) və müşahidə məntəqələri (mənzərə) önəmli yer tuturdu. Düşmənin nə qədər tez aşkar edilməsindən hadisələrin sonrakı gedişi çox asılı idi. Od siqnalizasiyası Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən mövcud olub və orta ərlərdə də inkişaf etmişdir. Əl-Həməvi göstərir ki, Dərbəndin qarşısında “Dzib” (Qurd) adlı bir dağ var. “Hər il onun təpəsində odun yığırlar ki, lazım gəlsə, od qalayıb düşmənin yaxınlaşması haqqında xəbər verilsin”. [9, səh. 305] Siqnal burcləri arxeoloq və memarlar tərəfindən lazımınca araşdırılıb və belə qənaət əldə edilib ki, bu cür qurğular Azərbaycanda geniş yayılmışdır.

Ümumiyyətlə Azərbaycanda mövcud olmuş ən güclü feodal dövlətlərindən biri olan Atabəylər dövlətində, o cümlədən də bu dövlətin mərkəz şəhərlərindən sayılan Gəncədə XII-XIII əsrin əvvəllərində dövrünün ən təkmil silahlarından və müdafiə istehkamlarından istifadə olunmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. İbn əl - Əsir . Əl-Kamil fi-t-Tarix. - Bakı, 1959.
2. Ziya Bünyadov. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, 312 səh.
3. A.Seyfullaoğlu «Ət- Tərsusinin (XII əsr) elmi traktatı orta əsr Azərbaycanın atış qurğularının tarixində bir mənbə kimi» // «Hərbi bilik» jurnalı 2000, № 3.
4. С.Школяр «Китайская огнестрельная артиллерия», М. 1980.
5. S.Əhmədov «Atabəylər mancanaqları» // «Hərbi bilik» jurnalı 1999, № 3.
6. А.Юнусов «История военного дела в Азербайджане в IX – начале XIII в.в.» Б. 1986.
7. A.Seyfullaoğlu «Azərbaycanın orta əsr istehkamları» // «Hərbi bilik» jurnalı 1999, № 3.
8. Хамдаллах Казвини «Нузхат ал-Кулиб» Б. 1983.
9. Шикар аб-Дин Мухаммад ан –Насави «Жизнеописание султана Джалал-ад-Дин Манкбурны» Б. 1973.

Резюме

Мехтиеv Эльдaр

Ахмедова Гюркян

Гянджинский государственный университет

Лянкяранский государственный университет

XII-XIII век орудия использованные в Гяндже

В этом тексте есть орудие которые использовались в 12 веке, говорится о крепостях в этом веке . В Атабекском государстве одним из главных городов являлась Гянджа, там была гвардия которая принадлежала правителю. В Атабекском государстве огромное внимание было уделено военной технике использовались новейшие орудия. В конце 12 века Атабекское орудия использовались во многих мусульманских странах, в 13 веке на западной Европе , 70 годы 13 века в Китае тоже использовали эти орудия.

Summary
Mehdiyev Eldar
Ganja State University
Ahmadova Turkan
Lankaran State University

XII-XIII century guns used in Ganja

In this text there is a tool that was used in the 12th century, it refers to fortresses in this century. In the Atabek state, one of the main cities was Ganja, there was a guard that belonged to the ruler. In the Atabek state, great attention was paid to military equipment, the latest tools were used. At the end of the 12th century, the Atabek guns were used in many Muslim countries, in the 13th century in Western Europe, 70 years of the 13th century in China they also used these tools.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Məmmədov Məsud
professor
Lənkəran Dövlət Universiteti
edebiy_yatkafedrası@mail.ru

Azərbaycan dilində -eş//-iş//-aş affikslərinin tipoloji təhlili

Annotasiya: Dildə söz yaradıcılığı dilçilik elminin bütüb bölmələri ilə əlaqəlidir. İnsan yaradıcıdırsa, onun dili də daim inkişafdadır və yaradıcıdır. Bu barədə Azərbaycanın unikal alimi F.A.Cəlilov əsərində doğru olaraq yazır: “Söz yaradıcılığı fonetika qatından tutmuş sintaksis qatına qədər olan vahidlərlə əlaqədardır. Ona görə də söz yaradıcılığı bölməsi istər-istəməz digər dilçilik bölmələri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunur”. Belə də olmalıdır. Söz yaradıcılığı leksik və qrammatik [morfoloji və sintaksis] yolla əmələ gəlir və gəlir. Bu proses “istər-istəməz” yolu ilə deyil, dilin zərurətindən yaranır.

Açar sözlər: morfem, dil, söz, komponent, şəkilçi, topluluq

Ключевые слова: морфем, язык, слово, компонент, суффикс, собирательность

Key words: morpheme, language, word, component, suffix, compactness

Azərbaycan dilinin təkhecalı sözlərini araşdırdıqda –ş ilə bitən qafiyəli sözlər olan: **daş, qaş, baş, yaş** və ən sonu –aş olanlar mənim diqqətimi cəlb etdi. Bilmək istədim ki, –aş və bəlkə də –ş ünsürləri nəyi bildirir?! Axı bu morfem və ya fleksiya başqa sözlərdə də özünü göstərir, məsələn, **lavaş, yavaş, savaş**, etnos kimi **Çuvaş**və s. görəsən, bu sözlərin tərkibi la+vaş, ya+vaş, sa+vaş, Çu+vaş formalarındadır, yoxsa lav+aş, yav+aş, sav+aş, Çuv+aş. Bizim ilk fikrimiz –ş- ünsürünə yönəlib, belə ki, ilkin yoxlamalara görə –ş- ilə bitən sözlər topluluq bildirməklə bərabər, rəvanlıq mənasını da işarə edir və ya bildirir.

İlkin tədqiqatımız bir başqa məsələyə də aydınlıq gətirib, belə ki, Azərbaycan dilində təkhecalı sözlər nisbətdə başqa dillərdən üstündür. Yəni təkhecalı kəmiyyəti heca quruluşuna görə keyfiyyətini itirmir. Amma Ə.Dəmirçizadə yazıb ki, Azərbaycan ədəbi dilində, ədəbi tələffüzündə saitlərin kəmiyyətə fərqlənməsi ayrı-ayrı sözlərin mənacə fərqlənməsinə əsas səbəb ola bilmir. Lakin bir sıra dillər var ki, (türkmən, alman, ingilis dilləri) sait səslərin kəmiyyət dəyişməsi ilə birgə olaraq sözün mənasını dəyişir. Məsələn, Türkmən dilində “daş” sözü [adi “a” ilə] “uzaq” mənasını verdiyi halda “daş” sözü uzun [a: ilə] “daş” *aş daşa döndü, aş başa döndü, aş qaşa döndü, aş yaşa döndü.* və s. eynilə bunları Azərbaycan və başqa oğuz-türk dillərinə aid etmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd etməliyəm ki, **aş** sözünün əvvəlinə **l, r** səslərini əlavə etsək [**laş, raş**], Azərbaycan dilində heç bir məna kəsb etməyəcəkdir. Bu xüsusiyyət bir daha sübut edir ki, **l, r** sonor səsləri ilə başlanan sözlər Azərbaycan mənşəli sözlər deyil, amma daş, qaş, yaş, vuruş, duruş, yürüş və s. bizim sözlərdir.

F.A.Cəlilov qədim *l//ş* dialekt fərqiindən danışarkən maraqlı bir məsələyə də toxunur. Yazır: “Türkologiyada *l//ş* paralelliyi $l > ş$ və $ş < l$ dəyişməsi kimi də izah olunmuşdur. Yapon dilçisi S.Xattori isə daş sözünün Çul [Çuvaş dilində < əslində **Çulvaş** // **Çulbaş** sözündən yaranmışdır. Məsud Məmmədov], **tol** [Koreya dilində və qədim Koreya dilində tulh] variantlarını misal göstərir və *l//ş* fərqiinin qaynağında kar lateral *lh* < *hl* səsinin ola bilməsini söyləyir. [3, s.113]. F.A.Cəlilovun bu haqda apardığı müqayisələr göstərir ki, *l//ş* dialekt fərqiinin daha qədim paralelliyi *l//s* şəklində olmuşdur.

F. Zeynalov doğru olaraq yazıb ki, “müasir türk dillərində özünü göstərən fonetik qanunauyğunluqların hamısı tarixi səciyyə daşıyır. [3, s113]. bu fikrin doğruluğunu F.Cəlilov

özünün “Azərbaycan dilinin morfolojiyası” əsərində geniş izahatını tapmışdır. Xüsusilə, *l//ş* qədim dialekt fərqi olduğu üçün Azərbaycan dialektləri ilə kontaktda olmuş xalqların dilində onun izinə düşmüş və inandırıcı faktlarla çox vacib məsələlərin həllinə nail olmuşdur. Onun verdiyi izahatların materiallarında bizi maraqlandıran *-eş//iş//aş* ünsürləri də yer tapmışdır. Müəllif Əlifba sırası ilə ayrı-ayrı təkhecalı sözlərin izahını vermişdir. Məsələn, “*baş*”-*qolova*”. Türk dillərində *baş//ba:ş//boş//vaş//naş//nas* variantları ilə işlənən bu sözün arxetipi baş şəklində bərpa olunur. Bolqar, Serb, Polyak, Rus, Fars, Ərəb və sairə dillərə baş sözünün xeyli derivatı keçmişdir. Bir az qədimə gedəndə aydın olur ki, *baş* sözü *baş-uca*, *böyük* anlamlarında *baş//mas//baz//maz* variantları ilə yunan, latın və qədim İran dillərində işlənir. Antik mədəniyyətin ən işlək terminlərindən olan *basilevs//basilka//bazilika* sözləri və qədim İran dillərindəki *mas*, *məzda* sözləri həmin anlamları saxlamışdır.” [2, s.145] Bunları vermək çox zəhmətin məhsuludur, amma bununla da iş bitmir.

Məqalənin əvvəlində qeyd etmişdim və yenə də demək istəyirəm ki, *ş* <*s*> <*z*> ilə bitən sözlər nəyi bildirir. Bəli, bəzi samitlər haqqında geniş yazıblar, məsələn, *-z*, *üz* və *s*. Bu məsələ ilə bağlı F.Cəlilovun istinad etdiyalimlərin fikirlərini göstərmək, mənə elə gəlir, yerinə düşərdi. Məsələn, A.A. Yuldaşev yazıb ki, “*göz/gör*” sözlərindəki *gö-* və *r//z* elementlərini ayrı-ayrı morfezlərə ayırmağı mümkün hesab edir. Azərbaycan dilindəki geniş araşdırıb bu sahədə çox maraqlı tədqiqat işi yazan A.Q.Ələkbərov məqalələrinin birində qeyd edirik ki, sadə söz sonundakı *z* və *r* ünsürləri əvvəllər semantik differensiallaşma ifadə edə bilərdi: *z* passivliyi, *r* aktivliyi bildirən göstəricilər kimi, [5, s. 37-38] Amma F.Cəlilov qeyd edir ki, “bu fakt türk dillərində relikt” şəkilində qalmış, inkişaf edə bilməmişdir. Məsələn, ad-feil differensiyasının izi *söz//sor-*, *göz//gör-*, *quduz//qudur-*, *iz//ir-*, *semiz//semir-* sözlərində qalmışdır. Tatar dilindəki [*tunaz//tupar*, *tupoy//tupetə*] sözləri də həmin fərqi əks etdirir. Amma A.Q. Ələkbərov yazı rki, “” differensiallaşma ifadə edə bilərdi” və F.Cəlilov da sonrakı səhifələrdə [2,s. 120] bu fərqi göstərir və yazır: “Ümumiyyətlə Azərbaycan-macarı paralelləri *z//r* fərqi əks etdirir: *saz//sar*, *lehimlik*, *lehmə*, *göl*, *dəniz//Tenqer*, *öküz//ököz* və sairə, lakin *sar//sas* paralelləri, *r//z* fərqi göstərir. F.de Sössür razılışma hadisəsinin səbəbini daha aydın izah etmişdir. O yazır ki, intervokalda “*s*” samiti heç vaxt birbaşa “*r*” samitinə keçə bilməz, həmin mövqedə *s* samiti yalnız “*z*” səsinə keçmişdir və latın dilinin səs sisteminə “*z*” səsi qalmadığı üçün özünə yaxın “*r*” ilə əvəz olunmuşdur, yəni *s* > *z* kombinator, *z* < *r* isə spontan dəyişməlidir. [F.de Sössür, 1977,s. 178].

F.Cəlilov yazır ki, bu dilçilik yorumu Hind- Avropa dilləri üçün doğru olsa da, türk dillərinə şamil edilə bilməz, çünki həmin yorumda söhbət intervokal mövqedən və *s* > [*z*] > *r* dəyişmələrindən gedir [2, s. 116]. müşahidələr göstərir ki, bu dilçilik yozumu təkcə Hind-Avropa dilləri üçün ola bilməz və bu dil ailəsinə daxil olan dillərdə də, hətta deyərdim ki, bütün dünya dillərində [amorf və inkorporlaşan dillərdən başqa] *s* > *z* < *ç* < *c* < *r* dəyişmələri vardır və çox vaxt sözün leksik mənasına belə təsir göstərmir. Biz bu haqda “Müasir dilçilik problemləri” monoqrafiyasında elə məsələyə dair yazılıb ki, “ A.Axundova görə Azərbaycan dilində fərqəlaşma fizioloji keyfiyyəti olan səs, yəni [a] fonematik xarakterdə olmayıb , qapalı, təkhecalı sözlərin əvvəlində özünü geniş şəkildə göstərir [Məsələn, *at*, *ad*, *an*, *al* və s.] və [a] foneminin xüsusi bir variasiyası təşkil edir [1, s.67]. Amma deməliyik ki, burada heç bir “variasiya təşkil etmir” və vurğusu dəyişmədiyi üçün. Müqayisə *aş* sözündəki ilkin səsin düşməsi ilə [daş > aş və samit səslərinin dəyişməsi belə təkhecalılıq forması qalır və [a] saiti öz məxrəcini [bu yuxarıda göstərdiyimiz sözlərdə] itirmir [3, s. 23].

Bir sıra türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözlərində uzanan [a] səsi yoxdur. Bu səs dünya dillərinin çoxunda, xüsusən, Azərbaycan dilində geniş dodaqlanmayan arxa sıra saiti sayılır və adi orta kəmiyyətdə tələffüz edilir. Lakin müəyyən məqamdan asılı olaraq,

eləcə də, bəzi alınma sözlərdə [a] səsi uzun tələffüz oluna bilir. Bu səs ingilis və fransız dillərinin arxa [a] səsinə yaxındır. Deməliyəm ki, saitlər və samitlər mənə daşıyıcılarıdır. Səslənmə əksər hallarda sözün [xüsusən təkhecalı sözlərdə] mənası ilə bağlıdır. Bağlı hecalarda hər iki tərəfin samitlərinin mənə yaratmaq funksiyası vardır. Məsələn: *tar* <<dar>> <<par>> <<qar>> <<kar>> <<xar>> <<yar>> <<ar>> və ya saiti dəyişərək *tər* <<tar>> <<tir>> <<tur>> və s. bu sözlərdəki samitlərin və ona birləşən saitlərin mənaları var. Deməliyəm ki, sait sözün mənə nüvəsidir, sonluqdakı samitlər isə mənənin ümumiləşməsinə xidmət edir [-aş sözündə olduğu kimi]. Dərc olunmuş kitab və məqalələrimizdə fonemin aşiq ədəbiyyatında rolundan bəş qədər söyləmişik. Bu barədə istedadlı folklorşünas professor Mürsəl Həkimov yazmışdır: “Aşiq yaradıcılığında istər saitlərin, istərsə də samitlərin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişmələrini, səslərin mənə dəyişmə baxımından onların yerini və xüsusiyyətlərini, eləcə də, fonetik funksiyalarını geniş izah etməklə öz bacarığını ortaya qoyaraq, həm də dilçi alimlərə bir mesaj göndərir[3, s. 105-107]. Biz-dilçilərin tədqiq etmədiyi sahəni tanınmış zəhmətkeş alim Mürsəl müəllim izah etmişdir. O, xüsusən aşiq Abbasın “*Beş sarıtel*” – “*dilqəm kökünə nizamlanır*” – fikrini deməklə ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə dilçilik nəzəriyyəsinə cəmləşdirir. Alim “Beş Sarıtel” şeirinin ayrı-ayrı sözlərini, fonetik gücünü, funksiyasını asanlıqla açır. Məsələn: “ağlar” sözündə ikinci [a], könlümün sözündəki birinci [ü] hesabına eydirilir. Sonor **zarı, qubarı, yarı** sözlərində [r] səsinin, eyləsin sözündəki [i] səsinin hesabına [n] səsi artırmaqla zümzümə olunur və göstərilən səslər sözün mənası ilə daha yaxın olduğundan səs tonu vasitəsilə bu səslər xüsusən vurğulanır[3, s. 106]. Burada bir məsələ də bir daha aşkar olunur ki, sonor səslər də ton yaradıcılarıdır və heç də saitlərdən geri qalmır.

Məlumdur ki, Avropa dillərində, xüsusən, qədim Çex dilində sonor səslər adlarda samit vəzifəsini daşımışlar və daha çox işlənmişdir. Hind-Avropa dillərində sonorlar əvvəldə, ortada və sonda işlənilir, amma Azərbaycan dilində sonorlar Azərbaycan dilinin özünəməxsus sözlərində əvvəldə işlənməyib və işlənmir, alınma sözlər müstəsna olmaqla.

Yeri gəldikcə burada qeyd etməliyik ki, bizi maraqlandıran –aş sözünün əvvəlinə səslər əlavə etdikdə mənə verir: *daş, qaş, yaş, baş* və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu sözün əvvəlinə sonor səslər əlavə etsək, [*laş, naş, maş, raş*] Azərbaycan dilində heç bir mənə kəsb etmir. Bu bir daha sübut edir ki, sonor səsləri ilə başlanan Azərbaycan mənşəli söz yoxdur. Digər tərəfdən bilməliyik ki, bu xüsusiyyət bütün dillər üçün yeganə fonetik meyar ola bilməz. Məsələn, rus dilində həlledici ünsür sait və samitlərin heca əmələ gətirilməsində rolu olur; türk dillərində ahəng qanunu sayəsində saitlər xüsusiləşib ayrılırlar; sami dillərdə samitlər sözlərin maddi mənalarının dəyişməsinə, saitlər isə qrammatik formaların ifadə olunmasına xidmət edir. Amma *laş, maş, kaş* və sairə Azərbaycan dilində nə maddi mənaların dəyişməsi, nə də qrammatik formaları ifadə edir. burada bir vacib məsələyə nəzər yetirək: belə ki, təkhecalı sözlərdə [*daş, qaş, baş*] –sonda –ş[s səsinə fərqli olaraq] samitinin cütkeçidli [ikifokuslu]səsdür və səs birləşmələrində [cvc] samit və sait səsləri izlədikdə [bunu kinema cihazından hiss etmək olar] vurğunun rolunu görmək olur, belə ki, *daş* dedikdə -a səsi -d səsi ilə birləşir, *da* və -ş səsi fleksiya rolunda iştirak edir, amma –aş dedikdə bu həm heca, həm də sözdür, onların sait və samit birləşmələri söz yaradır və öndəki d-funksiyasını nisbətən itirir. Amma Azərbaycan dilində şiş-sözünü götürsək, hər iki [ş] səsinin təsirindən [i] səsi bunların içərisində əriyir və hər iki tərəfə xidmət edir. deməliyəm ki, söz yaradıcılığında çox danışıq, **amma səs yaradıcılığında yox**, axı səs birləşmələrində söz və söz birləşmələrindən cümlə, fikir meydana çıxır.

Çox hallarda təkhecalı isim şəkilçi yerində də işlənilir. Əslində mənə bu cür hallara şəkilçi yox, komponent deyərdim. Məsələn, hələ “daş” sözünü götürək. F.Cəlilov bu haqda yazıb: “işlənmə dairəsi məhdud olan –daş şəkilçisi də iki morfemin qovuşması ilə yaranmışdır.: yerlik hal şəkilçisi [-da] və “ortağ”, “dost” anamlı –eş sözünün qovuşması –daş morfemini ortaya

çıxarmışdır. Müqayisə et: *qarın-da-eş>qarındaş> qardaş, yol-da-eş>yoldaş, çağ-da-eş>çağdaş* [2, s. 104]. Burada məlum olmayan –da və –eş ünsürləridir. müəllif bunların necə və hardan yaranması haqqında geniş izahatlar vermir. Əgər oxucunun ümidinə saxlayıbsa, onda mən bir oxucu – tədqiqatçı kimi müqayisələr apararaq, düşündüm: *-da < da-daş*-da ola bilər, *dadeş* formasında qala bilər və bu sözlər də Azərbaycan mənçəli sözlər deyillər. burada bir məsələni də yada salmaq üçün yer tapılar.

Tarixi müqayisəli metodla aparılan araşdırmalar pratürk dilinin *r//z, e//ş* dialektlərinə bölündüyünü müəyyənləşdirməyə imkan verir və həm də bəlli olur ki, pratürk dövründəki dialektlər də sonralar daxili dialektlərə, şivələrə ayrılmış və müxtəlif zamanlarda dəfələrlə bir-birinə qarışmış müasir dillərin yaranması ilə nəticələnmişdir [2, s. 109]. Bütün bunları üzə çıxarmaq üçün geniş tipoloji tədqiqat aparmaq vacibdir və əminəm ki, bizim zəkali gənc tədqiqatçılar[Azərbaycan ərazisində müxtəlif dilləridərindən öyrənərək]bunun öhdəsindən gələcək və elmə yeni töhfələr verəcəklər.

Ədəbiyyat:

1. A. Axundov, “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi”, Bakı-1973
2. F.A.Cəlilov, “Azərbaycan dilinin morfonologiyası”, Bakı-1988
3. M.Məmmədov, A.Əliyev, “Müasir dilçilik problemləri”, Bakı-2015
4. S.Cəfərov, “Müasir Azərbaycan dili. Leksika”, Bakı-1982
5. Н. Владимирович, “Samiy polniy kurs Ruskovo yazıka”, Minsk, Xarvest, 2007
6. M. İ.Həkimov, “Azərbaycan aşiq şeiri şəkilləri və qaynaqları”, Bakı, 1999

Резюме

Мамедов Масуд

Лянкяранский государственный университет

Типологический анализ аффиксов –eş, -iş, -aş, -ş в Азербайджанском языке

В статье анализируются некоторые аффиксы Азербайджанского языка. Эти аффиксы присоединяясь к словам, выражают специфическое значение определенной грамматической категории. Аффиксы *–eş, -iş, -aş, -ş* в составе гласных- *i, -e, -a* или в самостоятельном виде *–ş* используется и в однокоренных словах, типа как, *даш, гаш, баш, аш*, а также *яваш, саваш, чуваш* и др. Известно, что фонема *ш*, имеющая палатализованный и веларизованный варианты, встречается во всех морфемах и во всех позициях. Эти аффиксы считаются продуктивными способны создавать новые слова.

Summary
Mammadov Masud
Lankaran State University

Typological analysis of affixes –eş, -iş, -aş, -ş in the Azerbaijani language

The article analyzes some affixes of the Azerbaijani language. These affixes join the words that express the specific meaning of a particular grammatical category. The affixes –eş, -iş, -aş, -ş in the vowels **-i, -e, -a** or in an independent form –ş are also used in cognates, such as daş, gaş, baş, aş, and javaş, Savaş, Chuvaş, etc. It is known that the phoneme **w**, having palatalized and velarized variants, is found in all morphemes and in all positions. These affixes are considered productive and are capable of creating new words.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Zaur Məmmədov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Lənkəran Dövlət Universiteti
mammadovzaur@mail.ru

Azərbaycan - Türkiyə mədəni əlaqələrində teatr sahəsində əməkdaşlıq tarixi (1989-2010)

Annotasiya: Keçən əsrin 90-cı illərindən başlanan Azərbaycan ilə Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq böyük inkişaf yolu keçmişdir. Xüsusilə teatr sahəsində olan əlaqələr bu istiqamətdə keçirilən tədbirlər olduqca əhəmiyyətlidir. Tədqiq olunan dövrdə mütəmadi olaraq Azərbaycan dramaturqlarının əsərləri Türkiyənin teatr səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdur.

Açar sözlər: mədəniyyət, teatr, əməkdaşlıq, tamaşa

Keywords: culture, theatre, collaboration, spectacle

Ключевые слова: культура, театр, сотрудничество, зрелище

80-cı illərin sonundan başlayan mədəni əməkdaşlıq təməlləri. Tarixən eyni milli-mənəvi, dini köklərə bağlı olan Azərbaycan ilə Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın kökü çox-çox uzaqlara gedir. 1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş Konstitusiyaya aktı ilə Respublikanın dövlət müstəqilliyi bərpa olunduqdan sonra Azərbaycanın müasir, beynəlxalq münasibətlərdə iştirakı üçün əlverişli şərait yarandı. Bu dövrdə Azərbaycanın xarici siyasətində Türkiyə amili mühüm yer tuturdu. Dövlətimizin Türkiyə ilə digər sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də əməkdaşlığı diqqət mərkəzində idi. Sovetlər dönəminin sonunda imperiya nəzarəti altında həyata keçirilən tədbirlərdə "ehtiyatlılıq" hiss olunurdusa, getdikcə bu buzlar əriməyə başladı və ilk başlanğıcda KİV-də geniş yer aldı.

Azərbaycanla Türkiyə arasında geniş əməkdaşlıq məsələləri mətbu orqanlarda özünün geniş əksini tapmışdı. Bu məqsədlə, "Cümhuriyyət" qəzetində "Usta qələm İstanbulda" başlıqlı məqalədə yazıldı: "martın 16-da bazar günü Bələdiyyə teatrının Üsküdaradakı Müsahibzadə səhnəsində oynanılan "Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" tamaşasından sonra Anar foyedə oxucularıyla görüşəcəkdir. İlk tamaşası keçən ilin yazında olmuş, yay tətillərindən sonra dekabrın ortalarından başlayaraq İstanbul Bələdiyyə teatrının şəhərin müxtəlif səhnələrində göstərilən "Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" pyesi axır üç ayda 56 dəfə tamaşaya qoyulmuşdur"[11].

Tamaşa haqqında "Cümhuriyyət" qəzeti ilə yanaşı, "Sabah" qəzetində də geniş məlumat verilmişdir. Qəzetin "Anarın oyunu şəhər teatrlarında" adlı məqaləsində yazılırdı: "Ölkəmizdə oxucu çevrələrində yaxından tanınan Anarın çağdaş bir eşq əfsanəsini anlatdığı oyunda günümüzün problemləri içində sevginin dəyəri vurğulanır. "Teatro" dərgisində dərc edilmiş məqalədə yazılırdı: "Ədəbiyyatçılar ölkə gerçəkliklərinin altını cızarkən böyük eşqlərin kölgəsində qələm çalmağı seçirlər [10].

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Türkiyə teatrlarında Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri tamaşaya qoyulmuşdur. SSRİ-nin süqutu və Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşması ərəfəsində Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Cümhuriyyəti arasında 1990-1992-ci illər dövründə mədəni və elmi mübadilə protokolu ilkin rəsmi sənədlərdən sayıla bilər. Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası hökuməti, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə SSRİ arasında imzalanmış olan "1989-1990-cı illər mədəni və elmi mübadilə proqramı"nın hökumətlər tərəfindən inkişaf etdirilməsi və aralarındakı elmi və mədəni əməkdaşlığın qüvvətləndirilməsi məqsədilə, 1990-1992-ci illər üçün mədəni və elmi mübadilə protokolu imzalanıb [12, I kitab, s.13-20; 38, s.6-11]

Türkiyə və Azərbaycan Respublikalarının Mədəniyyət Nazirləri arasında 1993-cü il fəaliyyət proqramı ilə bağlı 2 dekabr 1992-ci ildə Bakıda imzalanmış razılıq sənədi [12, II kitab, s.148-149] Azərbaycanın Türkiyə ilə mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı üçün daha geniş imkanlar açdı. Bu sənəddə göstərilirdi ki, ikili mədəni əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsi və əməkdaşlığın gücləndirilməsi məqsədilə, “Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyətləri Kültür Bakanlıqları arasında müvafiq razılıqlara gəlinmişdir. Bəndlərdə Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrı Türkiyədə və İstanbul Qarağöz Kölgə Teatrı Azərbaycanda tamaşalar verilməsi, iki ölkə Mədəniyyət Nazirlikləri işçilərinin qarşılıqlı münasibətlərini gerçəkləşdirmək məqsədilə mübadiləni təmin edəcəklər” [12, II kitab, s.148-149].

Müxtəlif illərdə dahi Azərbaycan bəstəkarları Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan“, “O olmasın bu olsun“ musiqili komediyaları, Qara Qarayevin “Yeddi gözəl“ baleti Türkiyənin opera və balet teatrlarında tamaşaya qoyulmuşdur. Xalq yazıçıları Elçinin “Qatil“, Rüstəm İbrahimbəyovun “Şərə bənzər“ əsərləri Türkiyədə səhnələşdirilmişdir.

Yeni əsrin başlanğıcında əməkdaşlığın uğurlu inkişafı. Qeyd olunan əlaqələr yeni əsrin başlanğıcında yüksələn xətlə davam etmiş, xüsusilə möhtərəm Prezident İlham Əliyevin dövlət başçısı seçildikdən sonra uğurla irəliləyən Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri dinamik inkişaf tempinə qədəm qoymuşdur. Belə ki, 2003-cü ildə ildə Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram teatrı U.Şekspirin “Hamlet” tamaşası ilə Türkiyənin Trabzon şəhərində QÖBTF-da(Qara Dəniz Ölkələri Beynəlxalq Teatr festivalı), İstanbul Böyük şəhər Bələdiyyə Kültür İşləri Dairə Başkanı Şenol Demirözün dəvətinə əsasən F.Əmirov adına Azərbaycan Dövlət Mahnı və Rəqs ansamblı Rəşid Rey konsert salonunda türk tamaşaçılarına geniş konsert proqramı çıxış etdi [4, s.52-53];

2003-cü il iyulun 13-dən 21-dək Bayburt şəhərində keçirilən 10-cu “Dədə Qorqud” Beynəlxalq Sənət Festivalında Azərbaycanı Bakı Şəhər Mədəniyyət İdarəsinin “Aysel” rəqs qrupu uğurla təmsil etdi; Bunlarla yanaşı, Ü.Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Simfonik orkestrinin bədii rəhbəri və baş dirijoru, respublikanın xalq artisti, professor Rauf Abdullayev Bilkənd Universitetinin Böyük Simfonik orkestri ilə birgə çıxış etdi [2, 2003].

2003-cü ildə olduğu kimi, 2004-cü il ərzində Azərbaycan mədəniyyət müəssisələri Türkiyədə bir neçə uğurlu çıxışlar etdilər. Bu əməkdaşlıqlar qarşılıqlı olmuşdur. Belə ki, 2004-cü il fevralın 6-da Müslüm Maqomayev adına Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında dünya şöhrətli musiqiçi, türkiyəli fleytaçı Şefika Kutluerin konserti keçirildi. Virtuoz istedadı, yüksək texnikaya, musiqini gözəl duyub səsləndirmə qabiliyyətinə və zəngin repertuara malik fleytaçı Şefika Kutluerin ifaçılıq məharəti mütəxəssislərin və dinləyicilərin böyük marağına səbəb oldu. Türkiyəli sənətçi ilə bərabər bu konsertdə xalq artisti, dövlət mükafatları laureatı, professor Rauf Abdullayevin bədii rəhbərliyi və baş dirijorluğu ilə Üzeyir Hacıbəyov adına Dövlət simfonik orkestri də iştirak etdi. Konsertdə Şefika Kutluer italyalı bəstəkar Antonio Vivaldinin fleyta və orkestr üçün nadir ifa olunan “Konsertlər silsiləsi” ilə çıxış etdi, simfonik orkestr isə Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin ölməz “Alban rapsodiyası” və “Don Kixot” simfonik qravürlərini səsləndirdi [5].

2005-ci ildə də əvvəlki illərdə olduğu kimi Azərbaycan ilə Türkiyə mədəniyyət müəssisələri arasında əməkdaşlıq münasibətləri davam etdirilmişdir. İki ölkə arasında münasibətlərin inkişafının əsas göstəricilərindən biri fikir və təcrübə mübadilələrinin aparılmasıdır. Bu məqsədlə 2005-ci ilin may ayında Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı Elçinin “Mənim sevimli dəlim” tamaşası ilə Dənizli şəhərində keçirilən Beynəlxalq Teatr Festivalında iştirak etdi, oktyabr ayının 21-25 tarixində Bakının “Araz” kinoteatrında Türk filmləri Festivalı keçirildi [2, 2005].

Araşdırma göstərir ki, müasir Azərbaycan teatrının ən böyük uğurlarından biri onun dünya mədəniyyətinə inteqrasiya etməsi və eyni zamanda Azərbaycan teatrına olan marağın artmasıdır. Bu baxımdan “Yuğ” Dövlət Teatrı “Teatr əməkdaşlığı və mübadiləsi” adlı beynəlxalq layihəni həyata

keçirdi. Layihədə Kars (Türkiyə), Kutaisi (Gürcüstan) və Gəncə (Azərbaycan) teatrları aktyorları iştirak etdilər.

Yaradıcılıq mübadiləsi formasında hazırlanan “Üçbucaq” tamaşası əvvəl Bakıda, sonra isə Karsda nümayiş etdirildi. Ümumi ideyaya, bədii konsepsiyaya xidmət edən və üç dildə səslənən mətn yaradıcılıq axtarışları baxımından, müxtəlif ifa məktəblərinə və mədəniyyətlərinə mənsub olan sənətçilərin bir fikir ətrafında birləşməsi nöqtəyi-nəzərdən maraq doğururdu. Açıq Cəmiyyət İnstitutunun maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilmiş layihə bölgə teatrlarının qapalı məkan çərçivəsindən çıxarılması istiqamətində atılan ilk addım idi [8].

Azərbaycanla Türkiyə arasında teatr sahəsində əməkdaşlığın yüksək inkişafı nəticəsində avqustun 6-da 24 ölkədən 27 teatr kollektivinin iştirakı ilə 3-cü beynəlxalq İstanbul məkan teatr festivalına start verildi. “Sülh” devizi altında keçirilən sənət bayramı İstanbulun Sultan Əhməd meydanında aktyor və rejissorların iştirakı ilə “İpəkdən teatra – yenidən körpü” devizi ilə başladı. Festivalda Azərbaycan Akademik Milli Dram Teatrı ilk tamaşasını avqustun 10-da İstanbulun Qalata körpüsündə teatrsevərlərə təqdim etdi. Teatrın truppası yazıçı-dramaturq Elçinin Qatil” pyesinin tamaşasını göstərdi [6, 2006, №3(19), s.42].

Tədqiqatdan aydın olur ki, Azərbaycanın teatrları müntəzəm surətdə Türkiyədə tamaşalarını nümayiş etdirir. Təkcə 2007-ci ildə Azərbaycanın beş teatrı Türkiyədə qastrol səfərdə oldu. Tanınmış Azərbaycan musiqiçiləri-xalq artistləri, dirijor Rauf Abdullayev, pianoçu Fərhad Bədəlbəyli, vokalçılar Fidan və Xuraman Qasımovalar mütəmadi olaraq Türkiyədə çıxış etmişdi. Türkiyənin onlarca konservatoriyalarında Azərbaycandan getmiş pedaqoqlar, tanınmış musiqiçilər dərs keçir, konsert verirlər. Bilkənd simfonik orkestrinin ifasında Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri tez-tez səslənir. Türkiyədə Azərbaycan rəssamlarının mütəmadi olaraq sərgiləri təşkil edilir. Türkiyədə Azərbaycan incəsənəti ilə bağlı bir çox yubileylər (Bülbülün 100 illiyi, xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılıq gecəsi keçirilib) qeyd olunmuşdur. Yeri gəlmişkən, 2008-ci ildə isə dahi Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin 90 illik yubileyi, Şərqi və Azərbaycanın ilk operası olan Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının 100 illiyinin qeyd olunması üçün Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən Türkiyədə bir sıra tədbirlər keçirildi [3].

Araşdırılan illərdə Azərbaycan ilə Türkiyə teatrları arasında da əməkdaşlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu məqsədlə Nəcəf bəy Vəzirov adına Lankəran Dövlət Dram Teatrı 2009-cu il aprelin 16-26-da Türkiyənin Konya şəhərində keçirilmiş beynəlxalq teatr festivalında Azərbaycanı təmsil etdi [7]. Teatrın kollektivi festivalda əməkdar incəsənət xadimi Baba Rzayevin “Dədə Qorqud” dastanının motivləri əsasında səhnələşdirdiyi “Məhəbbət və ölüm” tamaşasını nümayiş etdirdi. Tamaşada rolları xalq artisti Qabil Quliyev, əməkdar artist Təvəkkül Əliyev, aktyorlar Aynur Əhmədova, Miraslan Ağayev və başqaları ifa etdilər. Festivalda Lankəran Dövlət Dram Teatrı ilə yanaşı Milli Akademik Dram Teatrı T.Cücenəoğlunun “Uçqun” tamaşasını nümayiş etdirdi [2, 2009].

2009-cu il iyunun 9-da Mersin Dövlət Opera və Balet Teatrının səhnələşdirdiyi dahi Azərbaycan bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası Türkiyənin cənub-şərq bölgəsində göstərilən ilk operetta kimi tarixə düşdü. Türkiyənin Tunceli valisi Mustafa Yaman tamaşanın nümayişindən sonra səhnəyə qalxaraq, qardaş Azərbaycan bəstəkarının bu ölməz əsərinin vilayətdə operetta, opera janrlarında gələcəkdə nümayiş etdiriləcək əsərlərə yol açacağını bildirdi [1].

Azərbaycan və Türkiyə mədəniyyət müəssisələri arasında yüksək əməkdaşlıq münasibətləri nəticəsində Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrı 2009-cu ilin iyun ayında Türkiyənin dörd şəhərində qastrol səfərində olub. İyunun 6-dan 21-dək Tarsus şəhərində dövlət səviyyəsində keçirilən “III Türk Dünyasının Teatr Günləri”ndə və TÜRKSOY təşkilatı ilə Karaman şəhər

bələdiyyəsinin birgə keçirdikləri “Türk Dil Bayramı” çərçivəsində baş tutan tədbirdə Türkiyə prezidenti Abdulla Gül və digər hökumət nümayəndələri iştirak etdilər. Tədbirdə xalq artisti, rejissor Ağakışi Kazımovun quruluşunda səhnə təcəssümü tapan B.Vahabzadənin “Özümüzü kəsən qılınc” tamaşasında xalq artistləri Ramiz Məlik, Nurəddin Mehdixanlı, Laləzar Mustafayeva, Hacı İsmayılov, Rafiq Əzimov, Məleykə Əsədova, əməkdar artistlər Əli Nur, Elxan Quliyev, Məcnun Hacıbəyov, Kazım Həsənquliyev, Sənubər İsgəndərova və başqalarının məharətli ifaları tamaşaçılar tərəfindən alqışlarla qarşılandı. Ağakışi Kazımovun quruluş verdiyi bu uğurlu səhnə əsəri qədim Göytürk dövlətinin yaranmasından bəhs edirdi. Bəxtiyar Vahabzadə əsərdə türkün güc və böyüklüyünün onun birliyində olduğunu göstərmişdir. O, yazırdı: “Nə qədər qılıncımız düşməni yox özümüzü kəsəcək, türk böyük ola bilməyəcək” [9]. Tarsus bələdiyyə sədri Burhanettin Koçamaz, Karaman bələdiyyəsinin sədri Kamil Uğurlu və TÜRKSÖY tərəfindən nümayəndə heyətinə təqdim edilən çoxsaylı mükafatlar və xatirə hədiyyələri milli teatrımızın növbəti uğurunu təsdiqləyən əyani sübutu oldu.

Aparılan tədqiqatın nəticəsi olaraq, Azərbaycan Türkiyə Cümhuriyyəti ilə mədəniyyət xüsusilə teatr sahəsində əməkdaşlığın xüsusi çəkisi olduğunu görürük. Göründüyü kimi görülən işlər qarşılıqlı maraq əsasında formalaşmışdır və hər iki dövlətin hökumət rəhbərləri bu əməkdaşlığa öz dəstəklərini vermişlər, bununla yanaşı TÜRKSÖY un dəstəyi danılmazdır. Bu əməkdaşlıq türk dünyasının yaxınlaşmasına, mədəniyyətlərarası dialoqun formalaşmasına və ortaq dəyərlərimizə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. “Arşın mal alan” Türkiyə səhnəsində / “Mədəniyyət” qəzeti, 10 iyun 2009-cu il, № 24. 2
2. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin Türkiyə Cümhuriyyəti ilə əməkdaşlıq üzrə qovluğu, 2003-2010-cu illər.
3. Azərbaycan-Türkiyə birliyinin möhkəmlənməsi bütün türk dünyası və bütün dünyada gedən proseslər üçün çox əhəmiyyətlidir. / “Azərbaycan” qəzeti, 11 mart 2007-ci il, № 38.
4. Azərbaycan - Türkiyə əlaqələri bütün sahələrdə və səviyyələrdə qardaşlıq, dostluq üzərində qurulmuşdur. Dircəliş – XXI əsr, 2005, xüsusi buraxılış, s. 51-58.
5. Bakıda türkiyəli fleytaçı Şefika Kutluerin konserti keçirildi / “Azərbaycan” qəzeti, 2 fevral 2004-ci il.
6. İstanbulda Beynəlxalq Teatr Festivalı başlanıb // Bülleten. Azərbaycanda Atatürk Mərkəzinin rubluk nəşri. 2006, №3(19), s. 42.
7. Lənkəran teatrı Türkiyədən qayıdıb. / “525-ci qəzeti”, 7 iyun 2009-cu il, № 121.
8. “Teatr əməkdaşlığı və mübadiləsi” adlı beynəlxalq layihəni həyata keçirdi / “Mədəniyyət” qəzeti, 15 may 2005-ci il. 160
9. Türkiyə kinomanlarının festival təəssüratları / “Mədəniyyət” qəzeti, 25 noyabr 2008-ci il, № 67.
10. Anarın oyunu şəhər teatrolarında / “Sabah” qəzeti, 19 mart 2003-cü yıl.
11. Usta qalem İstanbulda / “Cümhuriyyət” qəzeti, 17 mart 2003-cu il, № 63.
12. Türkiyə ilə Türkiyə Cumuriyyətləri və Türk Topplulukları Arasında Yapılan Anlaşmalar, İlişkilər və Faaliyyətlər (Birinci kitab). Ankara: T.C.Milli Eğitim Bakanlığı, 1992, 542 s; İkinci kitab. Ankara: Sarmal yayınevi, 1993, 436 s.

Summary
Mammadov Zaur
Lankaran State University

History of cooperation on the field of theater in the cultural relations of Azerbaijan-Turkey

Studies show that at a historic time when the empire's system, the totalitarian regime has collapsed, peoples' national independence and national self-determination process, the development of cooperation in the field of culture between Azerbaijan and Turkey, especially theater is of great importance. Relations between the Republic of Azerbaijan and cultural institutions of the Republic of Turkey are at a high level and based on mutual benefit.

Резюме
Мамедов Заур
Лянкяранский государственный университет

**История театрального сотрудничества в культурных отношениях между
Азербайджаном и Турцией (1989-2010)**

Расследования показали, что во времена, когда развалились системы империи и тоталитарного режима, когда народы осознали национально-суверенный процесс, большое значение имело развитие сотрудничество между Азербайджаном и Турцией в области культуры, особенно в области театра.

Сотрудничество культурных учреждений Азербайджанской Республики и Турции на высоком уровне основаны на взаимной эффективности.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Məmmədova Nərmən
doktorant
Lənkəran Dövlət Universiteti
ele.eliyev@gmail.com

Lənkəran ədəbi mühitində nəsrin inkişafı

Annotasiya: Məqalədə müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində bədii nəsrin inkişaf yönlerini araşdırılmışdır. Eyni zamanda nasirlərin əsərlərində toxunduqları əsas mövzular və eləcədə epik növün Lənkəran ədəbi mühitində ən çox işlək janrları araşdırılaraq müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Lənkəran ədəbi mühiti, müstəqillik dövrü, nəsr, hekayə, povest, roman.

Keywords: Lankaran literary environment, independence period, prose, story, narrative, novel.

Ключевые слова: Литературная среда Лянкярани, период независимости, проза, рассказ, повест, роман.

Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitinə nəzər saldıığımız zaman bədii nəsrin özünəməxsus inkişaf xəttini müşahidə etmiş oluruq. Lakin araşdırmalar göstərir ki, müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində nəsr yaradıcılığı istər mövzuca, istərsə də formaca poeziyada olduğu kimi geniş deyildir. Lənkəran ədəbi mühitində yazıçılar şairlərə nisbətən azlıq təşkil edir desək daha dəqiq olar. Bütövlükdə isə ədəbi mühitin əvvəlki dönəmlərini nəzərdən keçirdiyimiz zaman nəsr yaradıcılığı ilə demək olar ki, o qədər də qarşılaşmırıq. Həmçinin Mirhaşım Talışlının apardığı “XIX əsr Lənkəran ədəbi mühiti” adlı araşdırmalarında da biz Lənkəran ədəbi mühitinin XIX əsrə qədər olan dönəmində heç bir nəsr nümunəsi ilə üzləşmirik. Bölgənin əvvəlki dönəmləri daha çox klassik tərzdə yazılmış poeziya nümunələri ilə zəngindir. Buradan da belə qənaətə gəlmək olar ki, bədii nəsr həm mövzuca, həm də formaca Lənkəran ədəbi mühitində öz varlığını məhz müstəqillik dövründə tapmışdır. Elə məhz bu səbəbdən poeziyada şahidi olduğumuz müxtəlif məzmunların və bu məzmunların geyindiği müxtəlif tipli forma əlvalığını bədii nəsirdə geniş şəkildə müşahidə edə bilmirik. Lakin bədii nəsrin poeziyaya nisbətən bir qədər kasadlıq keçirməsinə baxmayaraq biz Lənkəran ədəbi mühitində kifayət qədər bədii nəsr nümunələri ilə qarşılaşırıq.

“Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı”nda bədii nəsrə nəzər salınaraq aydın qeyd olunur ki, “Azərbaycan xalqının ictimai – siyasi həyatında, tarixi mənəvi durumunda baş verən köklü dəyişmələr: milli müstəqilliyin qazanılması, müstəqil dövlətçiliyin bərpası, milli varlığın dünyada cərəyan edən proseslərə bilavasitə qatılması bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, nəsrdə də qabarıq sürətdə özünü göstərirdi. Ədəbiyyatın janr yaddaşı ilə ictimai hadisələr arasında birbaşa, yaxud dolayısı ilə əlaqələr konkret tarixi situasiyalarla bağlıdır. Xalqın ruhunun, mənəvi özünüifadəsinin 1990-cı illər nəsrində daha dolğun təzahür tapması bir sıra problem –situasiyalar ətrafında baş verir. Bu halda gerçək durumla öz inersiyası ilə gəlmiş ədəbiyyat arasında həmahənglik yarandığı kimi, təzadlar, ziddiyətlər də müşahidə olunur.” [26, s.254]. Biz bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında duyduğumuz bu abu-havanı eyni ilə Lənkəran ədəbi mühitində də görürük.

Apardığımız araşdırmalar zamanı aydın olur ki, bölgədə epik növün aşağıdakı janrları daha çox geniş yayılıb.

- 1) Hekayə
- 2) Povest

3) Roman

Ədəbiyyatşünas alim Nizaməddin Şəmsizadə öz araşdırmalarında hekayə haqqında çox gözəl bənzətmə apararaq demişdir: “Hekayə ədəbiyyatın diş ağrısıdır. Balaca bir diş əsəb sistemini oyadıb bədəni lərzəyə gətirdiyi kimi, hekayə də ədəbiyyatı hərəkətə gətirir” [22, s.231]. Həqiqətən də, apardığımız müşahidələr hekayə haqqında söylənilən bu fikri bir daha təsdiq edir. Lənkəran ədəbi mühitində də ən çox yayılan və ən çox bədii nəsrə hərəkatə gətirən və ona ayrıca bir rəng qatan epik növün janrlarından başlıcası elə məhz hekayədir. Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində ən çox hekayə janrına müraciət etmiş yazarlara Sevda Əlibəyli, Hafiz Mirzəni, Qorxmaz Kadusini, Mirhüseyn Abbası göstərə bilərik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hekayə janrı ilə təkə sifət qələmini nəsrə sınıyan yazarların yaradıcılığında deyil, həmçinin lirik növün janrlarında yazıb yaradan şairlərin yaradıcılığında da qarşılaşırıq. Xüsusilə, Məsudi Dövrən, Qorxmaz Kadusinin yaradıcılığı bu qəbildəndir.

Bölgədə fəaliyyət göstərən nasirlərin hekayə janrında toxunduqları məqamlar daha çox adi insanların həyat tərzi, düşüncələri, hisləri barəsindədir. Hekayə janrının vermiş olduğu əsas xüsusiyyət yazıçılara gündəlik həyat hadisələrini, insan düşüncələrini bu və ya digər dərəcədə yığcam, lakonik formada ifadə etməyə şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi, müstəqillik qazandığımız ilk dövənlərdə mövcud tarixi hadisələr ədəbiyyata da bu və ya digər dərəcədə təsirsiz ötüşmüdü. Xüsusilə, qanlı yanvar hadisələri ədəbiyyatın əsas leymotivlərindən birinə çevrilmişdir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi Lənkəran ədəbi mühitində də əsas mövzulardan biri müharibə və onun törətdiyi ağrı-acılar, 20 yanvar hadisələrinin real boyalarla təsviri ön planda dururdu. Bu baxımdan Mirhüseyn Abbasın hekayələri daha çox diqqət çəkir. Onun “Şəhid anası” hekayəsində yaratdığı Şəfiqə ana, “Ata gəlişi” hekayəsində 20 Yanvar hadisələrində övladı şəhid olmuş azərbaycanlı anaların simasında yaratmış olduğu Bərgüşad müəllim, “Tənha gül” [83] hekayəsində Səbri dayının simasında ata-baba yurdundan didərgin düşən, qaçqın həyatı keçirən ağsaqqallarımızın ümumiləşmiş obrazları buna konkret nümunədir. Müharibənin real ağrı-acılarını əks etdirən bu nəsr nümunələri tarixin qanlı səhifələri ilə bütün dolğunluğu ilə səsləşir. Obrazların daxili aləmi, keçirdiyi iztirablar inandırıcı və təbiidir. Ümumiyyətlə, Mirhüseyn Abbasın hekayə yaradıcılığına nəzər saldığımız zaman onun daha çox real həyat hadisələrindən bəhrələnərək insan talelərini qələmə aldığı şahidi olur. Belə ki, Mirhüseyn Abbasın “Çəlik” hekayəsindəki Səftər, “Hiylə” hekayəsindəki Yarəli, “Cərimə” hekayəsindəki Xələf, “Qəhər” hekayəsindəki Rüstəm “İştah” hekayəsindəki Şiraslan, “Mənim Badam xalam” hekayəsindəki Badam xala, Atəş əmi, “Qəzəb” hekayəsindəki Məmməd, İsxan müəllim, “Görüş” hekayəsindəki Azər, Nüsrət, Fidan xanım, “FİL balası” hekayəsindəki Əliş əmi, “Həsərət yükü” hekayəsindəki Nüsrət, Lalə “Sevginin qüdrəti” hekayəsindəki Aynur, “Əzizənin səhvi” hekayəsindəki Əzizə, “Şalvar” hekayəsindəki Əsəd, “Donmuş baxışlar” [16] hekayəsində Nəzərlinin, Qəribə xalanın “Həyatın acısı” [19] hekayəsində Elçin, Xalidə obrazları həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri ilə birgə gündəlik həyatımızda qarşılaşdığımız insanların ümumiləşdirilmiş simalarıdır. Yazıçı insan taleləri, gündəlik həyat hadisələri, müxtəlif situasiyalardan çıxış yollarını, arzularını, hiss və düşüncələrini bu obrazların dili ilə oxucularına çatdırmağı bacarır.

Lənkəran ədəbi mühitində Qorxmaz Kamil Kadusinin nəsr yaradıcılığında da biz eyni ilə Mirhüseyn Abbasın yaradıcılığında olduğu kimi real insanların başına gələn həyat hadisələri ilə üzləşirik. Buna misal olaraq onun “Yüzüncü ceyran”, “Əröldürən”, “Sonbəşik”, “Yadplanetlilər”, “Mobil tacir”, “Dəvətnamə”, “Gecə namazı”, “Sonuncu ah” [14] hekayələrini göstərmək olar.

Lənkəran ədəbi mühitində daha çox xalq ruhuna yaxın, vətənpərvərlik motivli şeirləri ilə seçilən Məsudi Dövrən yaradıcılığında da hekayə janrı ilə qarşılaşırıq. Poeziyasında olduğu kimi

doğma elinə-obasına bağlılıq Məsudi Dövranın hekayələrində də öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Ömrünün bir qismini vətəndən uzaq vətən həsrəti ilə keçirən Məsudi Dövranın hekayələrindəki obrazlara nəzər saldıqımı zaman onların real qəhrəmanlar olduğunun şahidi oluruq. Hətta “Yadına düşür” [9] hekayəsində qarşılaşdığımız Kərim obrazı yazarın özünün həyatdakı obrazıdır. Belə ki, Kərim qürbətdə vətən həsrəti ilə yaşayan, tələbələrinin onu “Azəroğlu” deyə çağırdığı, şairlik istedadına malik 25 il vətəndən uzaqda qalmasına baxmayaraq həmişə doğma yurdu üçün, dostları və yaşlıları üçün darıxan bir obraz olaraq eyni ilə Məsudi Dövranın özüdür. Hekayənin sonluğunda belə Kərimin dili ilə şair özü haqqında yazır: “O, vətənə qayıtdı və bir də geri dönmədi. Yaxşı deyiblər atalar: “Uzaq yerin halvasını həvəng ilə döyərlər”, Kərim ömrü səhifələrini əzablı olsa da öz yurdunda keçirtməkdədir və yaşadığıca xatirələr ondan əl çəkmir, tez-tez “yadına düşür” o da yazır...” [9, s.13] Bu hekayədə qarşılaşdığımız digər obrazlardan biri də Nadejdadır. Bu obrazla biz “Ümid” [27] hekayəsində də rastlaşırıq. Hər iki hekayədə öz sevimli tələbəsinin obrazını yaradan Məsudi Dövrən “Ümid” hekayəsinin sonluğunda tələbəsi ilə arasında olan dialoqda adlarının simvolik mənalarnı izah edir:

“- Mənim adım Məsuddur.

O nə deməkdir, mənası nədir?

Xoşbəxt.

Mən də xoşbəxtəm ki, sizinlə söhbət edirəm, adım Nadiyadır, Nadejda, yəni ümid edirəm ki, yenə də görüşürük.” [27, s. 39]

Məsudi Dövranın “İnsan” [27] hekayəsində biz şairin özü ilə polimika apardığının şahidi oluruq. Bu hekayə oxucuda daha çox mənsur şeir təəssüratı yaradır. Şairin insan haqqında fəlsəfi düşüncələri bir qədər poetik dildə özünü yansıdır: “Yazırlar, deyirlər, “insan təbiəti özünə tabe edir” . Bu fikir doğru və dürüst deyil. Təbiətin öz qanunauyğunluqları var. O canlıdır, həyatdır, həyatidir, bəlkə də əbədidir. Ona yoldaş, sirdaş olan insan, təbib kimi onun qaydısını çəkməlidir-torpağa bağlı olan əsl bir insan kimi” [27, s. 39]

Lənkəran ədəbi mühitində hamımıza tanış olan hiss və düşüncələri, həyat həqiqətlərini yığcam və oxunaqlı formada qələmə almağı bacaran həm jurnalist, həm də hekayə ustası Sevda Əlibəylidir. O, hekayələrində sadə həqiqətlərin bədii həllini elə sadə yollarla verir. Yazarın hekayələri struktur baxımdan mürəkkəb və gərgin olmadığından daha çox oxunaqlıdır. Bu baxımdan onun Nəcibə və Mələk adlı rəfiqələrin illərlə davam edən dostluqlarının, iş yerlərində isə Nəcibənin gördüyü işlər müqabilində daha çox sevildiyini, Mələyin isə tənbelliyi ucbatından heç kəs tərəfindən sevilmədiyindən bəhs edən “Peşmançılıq”, Bakıya oxumağa gəldikdən sonra doğmalarından addım –addım uzaqlaşan, yadlaşan Gülnarın ürək sızıldadan taleyindən bəhs edən “Kənddə qalan “Vağzalı”, Rəşadla ailə qurmaqdan imtina etdikdən sonra, işini, doğmalarını itirən, ömrünün sonlarında dilənçiliklə məşğul olaraq Rəşada əl açan Qəmər in acınacaqlı həyatını əks etdirən “Qəmli görüş”, dünyaya qız övladı gətirdiklərinə görə Tünzalə və Gülnarın axıtdığı göz yaşları fonunda cəmiyyətdə qız övladına olan biganəliyi tənqid edən “Bəyaz gecənin qızları”, övlad həsrəti çəkən Toğrul və Əsmərin qohum- qonşu tərəfindən üzərlərinə olunan psixoloji şiddəti əks etdirən “Əsmərin ad günləri”, evləndikdən sonra Dilarə və Aqilin qaynana tərəfindən evdə yaranan söz-söhbət nəticəsində ailələrinin dağılmasına gətirib çıxardan “İllərlə gecikən səadət”, Gülbəniz və Araz müəllimin bir-birlərinə olan saf sevgisindən bəhs edən “Mən, sən və həmin telefon” [8] hekayələri daha xarakterikdir.

Sevda Əlibəyli eyni zamanda yumorist hekayələrin də müəllifidir. Yazarın yumoristik ovqat üzərində köklənən hekayələrində Cəlil Məmmədquluzadə ruhu duyulmaqdadır. Düzdür, Sevda Əlibəylinin nəsr dili Cəlil Məmmədquluzadədə olduğu kimi kəskin deyil, amma buna baxmayaraq o yumoristik hekayələrində cəmiyyətdə olan nöqsanları, avamlığı, geriliyi, acgözlüyü dolayısı ilə

tənqid etməyi bacarır. Bu baxımdan onun yaşının qoca vaxtı evlənmək eşqinə düşən, buna görə dəllal Xırdaxanıma pul verərək ona arvad almağı tapşırın, sonda işə aldanılan, pulunu, malını, mülkünü itirən Qasım kişinin sərgüzətlərindən bəhs edən “Qasım kişinin arvadı”, hamıya bəy deyər müraciət edən cəmiyyətin əslində bəylik iddiasında olduğunu tənqid edən “Özündənbəy eşitmisənmi?”, brilyant almaq eşqi ilə pul yığaraq pullarını sığortalayan dayının sonda sığortaladığı pullarının dəyərdən düşməsinə görə bir çüt quşa çatdığını və bununlada cəmiyyətdə olan pula hərisliyi tənqid edən “Brilyant əvəzinə bir çüt qaşqaldaq” [8] kimi yumoristik hekayələri daha çox diqqət çəkir.

Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində hekayə ustası kimi adından söz etdirməyi bacaran nasirlərdən biri də Zakir Bağırdir. Ədəbiyyatşünas alim Kamran Kazımov onun haqqında deyir : “ ... ədəbiyyatda kiçik hekayələr müəllifi kimi daxil olan istedadlı qələm ustası Zakir Bağır müxtəlif həyat hadisələrini bədii ustalıqla oxucularına çatdırma bilmişdir. Respublika mətbuatında maraqlı povest və oçerklərlə mütəmadi çıxış edən müəllif XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərində bir sıra tarixi hadisələrə toxunmaqla, artıq soyumağa doğru gedən oxucu qəlbini özünün ədalətli qələmi ilə isidə bilmişdir” [25, s.4]. Zakir Bağırın müxtəlif mövzularda yazdığı “Sənətimdir”, “Lotoreya bileti”, “Əvəz çıxacağam”, “And”, “Dost”, “Yangın” [25] və s. bu kimi hekayələri lakonik mənə etibarilə, dolğunluğu ilə seçilir.

Lankəran ədəbi mühitində ən çox diqqət çəkən məqamlardan biri də hekayənin sənədli-hekayə və xatirə-hekayə formasının geniş yayılmasıdır. Bölgə yazarları sənədli hekayə və xatirə-hekayə formasında yazdığı lakonik həyat hadisələri, bölgənin tanınmış, nüfuzlu simalarının həyatından parçaları özündə əks etdirir. Buna nümunə kimi Zakir Bağırın Zülfüqar Əhmədzadənin həyatından olan məqamları özündə ehtiva edən “Yadigar kitab” [25,s.301] adlı sənədli hekayəsini göstərə bilərik. Araşdırmalar göstərir ki, Lankəran ədəbi mühitində olmuş hadisələr və yaxud bölgədə tanınmış şəxslərin həyatını əks etdirən janr tək cə hekayə ilə yekunlaşmır. Biz bu ənənəni povest janrında da görürük. Belə ki, aparılan araşdırma zamanı müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində povest janrının daha çox sənədli və xatirə povest forması ilə qarşılaşırıq. Buna nümunə olaraq Hacı Etibar Əhədovun bölgənin tanınmış siması, Lankərandə ticarət və ictimai işlərin təşkilində böyük xidmətləri olan el ağsaqqalı, xeyriyyəçi, respublikanın əməkdar ticarət işçisi Şamməd Əsgərovun qısa, lakin şərəfli həyat yolu və fəaliyyətini əks etdirən “Səni unutmaq” [4] xatirə -povesti, ömrünü, bütün bilik və bacarığını Lankəranın iqtisadi, sosial, mədəni-quruculuq və s. sahələrin yüksəlişinə həsr etmiş Sosialist Əməyi Qəhrəmanı İsa Məmmədovun Lankərandə rəhbər vəzifədə işlədiyi illərdəki fəaliyyətindən, torpağa, insanlara bağlılığından söhbət açan “Bir ömrün işığı” [28, s.78] adlı sənədli-povesti, Zakir Bağırın İkinci Dünya Müharibəsi qəhrəmanı Baloğlan Abbasova həsr etdiyi “Bənövşə ömrü” [25, s.235] sənədli povesti bunlara nümunə ola bilər. Həmçinin sənədli povestlə yanaşı bölgə ədəbi mühitində xatirə-povestlə də qarşılaşırıq. Buna misal olaraq Mirzə Bağırovun “Ömürdə izlər” [2] xatirə povestini göstərə bilərik.

Araşdırmalar onu göstərir ki, povest janrı hekayə janrından sonra bölgədə ən çox yayılmış epik növün janrıdır. Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində bu janrın nümunələrini daha çox Hafiz Mirzənin yaradıcılığında görürük. Onun qeyri-ənənəvi təriqətləri ifşa edən, İslam dininin nüfuzdan salınmasına, müsəlmanlar arasında nifaq düşməsinə, dini qüvvələrin parçalanmasına və bəşəriyyət üçün ciddi fəsadlar törətməsinə səbəb olan qondarma və yad dini təzahürləri ifşa edən “İblisin xeyir –duası ilə” [10] povesti, real həyat hadisələrini əks etdirən, insanın psixoloji varlıq kimi cəmiyyətdə mövqeyini ön planda göstərməyə çalışan “Qurulmayan saat”, “Şeyx İsmayılın Şeyxəkəran səfəri”, “Mail. ru agent” əməliyyatı” “Əskərağanın birinci və sonuncu toyu”, “Yarımsaatlıq yolda”, “Ları xoruzun hekayəti”[11], buna nümunə ola bilər. Tədqiqat zamanı onu da müşahidə edirik ki, bölgədə fəaliyyət göstərən digər nasirlərdən fərqli olaraq Hafiz Mirzə bir qədər

pafoşlu yazılara üstünlük verir. Onun yaratdığı qəhrəmanlar, toxunduğu mövzular reallıqdan bir qədər uzaqdır. Biz bunu xüsusilə onun povestlərində daha çox görürük. Lakin bölgədə rastlaşdığımız digər povest nümunələrində biz daha çox real həyat hadisələrinin qələmə alındığının şahidi oluruq. Xüsusilə buna nümunə olaraq Əhməd Tahirin “Zahid kişinin qızları”, “Əraf sakini” [6] povestlərini göstərə bilərik.

Məlumdur ki, povest janrı hekayə ilə roman arasında orta q mövqe tutan, hekayədən böyük, romandan kiçik epik əsərdir. Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitindən biz povest janrının məzmunca fərqli formaları ilə qarşılaşdığımız kimi formaca da bir qədər fərqli çalarları ilə üz-üzə gəlirik. Xüsusilə də Zakir Bağırın yaradıcılığında biz mini povestlərə rast gəlirik ki, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər saldıqda bu tip povest formasına demək olar ki, o qədər də rast gəlmirik. Yazıcının “Həsət dolu baxışlar”, “İfşa”, “Ərəb – Zəngi bacı” [25] tipli mini povestləri buna misal ola bilər.

Mirhüseyn Abbasın nəsr yaradıcılığında da povest janrı aparıcı mövqelərdən birini tutur. Hekayələrində olduğu kimi real insan həyatlarını və real hisləri qələmə alan yazıcının povest yaradıcılığında da eyni dəsti-xətt müşahidə olunur. Onun “Soyuq ömrün nəşəsi”, “Şirin dilli xəyanət”, “Zərif qəlbin hərarəti”, “Ömrə zinətdir gözəllik”, “Məhəbbətlə sıxılmayan əl”, “Soyuq ömrün nəşəsidir məhəbbət”, “Mərdlik taleyin zərbələrini heçə endirir”, “Varlığına sığınan ürək” [16] povestləri ədəbiyyatımızın demək olar ki, əbədi və əzəli mövzularından olan məhəbbət mövzusunə həsr edilmişdir.

Müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində roman janrı da özünə xüsusi mövqe qazanan epik növün janrlarından biridir. Nizaməddin Şəmsizadə öz tədqiqatlarında roman haqqında yazır: “Roman ədəbi-bədii janrların ən möhtəşəmi, ədəbiyyatın qocalıq şəklidir. O, xalq həyatının bədii təcəssümüdür. Əgər xalq romanda özünü görmürsə, deməli, yazıçı mənasız təsvirlərlə məşğul olub! Hətta ən maraqlı əhvalatların dal-dala düzümü roman deyil. Romanda əhvalat, təsvir və təfərrüat yox, həyatı, cəmiyyəti tarixi dəyirman kimi üyüdən təhkiyə əsasdır. Roman ədəbiyyatda üsluba başçılıq edir, epopeya müxtəlif üslubları öz mətnində bir ailə kimi, əlvan çələng kimi birləşdirə bilir. Milli xarakter milli romanın bel sütunudur. Lakin, dahiyənə roman bəşəri insan, cahan və zaman münasibətlərini təhlil və izah edir.” [22, s.243] Doğurdan da, tədqiqatçının sadaladığı bütün xüsusiyyətləri biz müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində yazılan romanlarda açıq-aydın müşahidə edə bilərik.

Tədqiqatçı Əhməd Sami Elaydinin də vurğuladığı kimi “Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi hər şeydən öncə, cəmiyyətin sosial-siyasi həyatında dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır. Ona görə də inqilabi dəyişikliklərlə, köklü, sistemli islahatlarla müşayiət olunan bu global hadisənin bədii nəsrin, o cümlədən, roman janrının aparıcı mövzularından birinə çevrilməsi təbii zərurət kimi şərtlənməkdədir” [7, s.60]. Həqiqətən də, söylənilən dəyişikliklər, roman janrında yaradılan obrazların birbaşa həyatında müşahidə olunana məqamlardır. Düzdür, müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində roman janrı hekayə və povest kimi geniş vüsət almamışdır. Amma buna baxmayaraq bu janrda yazılan əsərlər öz sambalı ilə seçilir. Roman janrının epik növün hekayə və povest janrına nisbətən az istifadə olması onun bölgə ədəbi mühitində mövzusunə da nisbətən kasadlaşdırır. Araşdırma zamanı tarixi romanla qarşılaşmamamız bu fikri xüsusi ilə vurğulamağımıza zəmin yaradır. Çünki, müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində istər hekayə janrında qarşılaşdığımız xatirə-hekayə, sənədli-hekayə, istərsə də povest janrında yazılmış əsərlərdə qarşılaşdığımız sənədli povest janrı əslində tarixi roman janrının inkişafına təkan verə bilərdi. Belə ki, bölgədə tanınmış simaların, tarixi şəxslərin həyatından maraqlı məqamlara rast gəlinir ki, bu da tarixi roman janrı üçün kifayət qədər mövzu seçimi ola bilərdi. Və yaxud da bölgənin öz tarixindən qaynaqlanan hadisələr, eləcə də bu hadisələrin fonunda real qəhrəmanlara

çevrilmiş insanlar tarixi roman janrının da ədəbi qəhrəmanlarına çevrilə bilərdi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq bölgədə roman janrından məharətlə istifadə etməyi bacaran nasirlərdən biri Zakir Bağırdir. Onun “Mənim atasız dünyam” [25] romanı diqqət çəkicidir. Romanda xalqımızın tarixi, etnoqrafiyası, adət-ənənələrindən bəhs edilir. Belə ki, beş hissədən ibarət olan bu romanda müəllif Azərbaycanda XX əsrin lap əvvəllərindən başlayaraq, ictimai quruluşun müxtəlif səviyyələrdə cərəyan etməsini real lövhələrdə göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Cənub bölgəsində ağaların və bəylərin törətdiyi fitnə-fəsadlar, var-dövlət xatirinə, hətta doğmalarına belə zülm edən namərdlər Zakir Bağırın qələmində özünün layiqli qiymətini almışdır. Belə əzabkeşlərdən biri də doğma dayısından əzab-əziyyət görən, dayısı qızının bəyənmediyi yoxsul bir oğlan və hamı tərəfindən bəxtinə uyğun ad qazanmış Yetim obrazıdır. Artıq keçən əsrin 20-ci illərində, Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, cənub bölgəsində də sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə gedirdi. Yetimin də fəal iştirak etdiyi bu mübarizədə bu bölgəyə xas olan milli ruh, adət-ənənə, böyüklərə hörmət, dar gündə əl tutmaq kimi Azərbaycan xalqına məxsus xüsusiyyət və vərdişlər Zakir Bağırın əsas ideyasına çevrilmiş və müəllif bir sıra problemlərin işıqlandırılmasının öhdəsindən layiqincə gələ bilmişdir.

Müstəqillik dövrü Lankəran ədəbi mühitində qələmini roman janrında sınayan nasirlərdən biri də Mirhüseyn Abbasdır. Onun bir-birinə bənzəməyən, ürək dağlayan, ziqzaqlı ömür yoluna malik üç qadının həyatından bəhs edən, ailə-məişət mövzu- sonda yazdığı “Qırılan ömürlər” [18] romanı, ömrü boyu mərhumiyyətlərlə üzləşən, göz yaşı içində olan Sara xala və məcburiyyət üzündən uşaq evində böyüyüb, həyatın sərt sınaqlarından çıxan qızı Xanımın uğursuz talelərindən söz açan, insan mənəviyyatını alçaldan bir sıra mənfi cəhətləri açıb göstərən “Ürəyin kölgəsi” [17] romanı bu janrın bölgə ədəbi mühitində ən gözəl nümunələrindəndir. Həmçinin “Ürəyin kölgəsi” romanı folklor xüsusiyyətlərinə görə də Mirhüseyn Abbasın digər əsərlərindən fərqlənir. Aynurə Bəşirova “Ürəyin kölgəsi” romanı haqqında yazır: “Yazıçı həyat həqiqətlərini bədii həqiqətlərə çevirərək müasirlərimizin həyatına, məişətinə, adət-ənənələrinə, psixologiyasına yaxından bələd olduğunu sübut edir. Əsərin dili aydın, səlis və əsl nəsr dilidir. Əsərdə daim folklor nümunələrinə rast gəlinir. “Çayın mənbəyi bulaq, ailənin mənbəyi anadır”, “Dost olan yerdə həsrət olmaz,” “Gülüş min bir dərdin dərmanıdır”, “Yaşlı adama qızıl bağıslama, nəvaziş bağısla”, “Torpaq ot gətirdiyi kimi, qocalıq da xəstəlik gətirir” kimi aforizmlər işlənmiş və qoyulan məqsədə xidmət edir” [1].

Hafiz Mirzə yaradıcılığında da roman janrı ilə qarşılaşırıq. Bu baxımdan onun yumoristik hadisə və məqamlarla zəngin lakin tam ciddi və kədərli sonluqla bitən, tarixi hadisələrin fonunda əski sovet rejiminin yanlış ideoloji, iqtisadi və sosial sferası, eləcə də şəxsiyyətin formalaşmasında ayrı-ayrı şəxslərin, ailənin və cəmiyyətin yanlış rolu sətiraltı fikirlər və incə yumorla kəskin ifşa olunduğu “Katok” [12] romanı, həyata, dünyaya, tarixə, cəmiyyətə sərt, həm də eyni qədər məhəbbət dolu xoş münasibətlərin əks olunduğu “Paz” [13, s.5], romanı həm həcmcə, həm də mövzu genişliyi ilə seçilir.

Lankəran ədəbi mühitində roman janrında qələmi sınayanlardan biri də Eldar Tahirovdur. Onun “Ata sorağında” [24] romanı keçən əsrlərdə baş vermiş bəzi tarixi hadisələr və eləcə də Əlirza nəslinin soykökü haqqında geniş məlumat verir. Həmçinin Cənub bölgəsinin tarixi, adət-ənənələri, yaşayış tərzini, nasirin eşitdiyi və bilavasitə şahidi olduğu həyat hadisələrindən bəhs edir. Romanda baş verən hadisələr real hadisələr olduğundan bir-birini tamamlayır. Roman bölgə tarixinin müəyyən bir qismini özündə əks etdirdiyinə görə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Filologiya elmləri doktoru, professor Məsud Məmmədov roman haqqında deyir: “Yazıçı Eldar Tahirovun romanları ilə tanışlıq bir daha sübut edir ki, o müxtəlif fərdi həyat yolu keçən adamların mənəvi aləminə eyni səviyyədə nüfuz etmək bacarığına malikdir, çünki yazıçının təsvir etdiyi hadisələr real həyatdan götürülmüş və ona görə də daha təbii və inandırıcıdır. Müəllifin iki hissədən ibarət olan romanının

bir lazımı faktı da Cənub bölgəsinin ilk xanı olan Qara xandan başlayaraq Mirhəsən xana qədər olan Lənkəran xalığının şəcərəsinin təsvir edilməsidir” [24, s. 6]. Romanda hətta ermənilərin Qarabağa köçürülməsi haqqında az da olsa müəyyən qədər məlumat verilir. Belə ki, əslən Qarabağlı olan Nəriman dəstəsi ilə “elətlər” adlandırılıb Qarabağa köçürülən ermənilərin karvan dəstəsini dağıdır. İsmayıl Nərimanın köməyi ilə köçürülənlərə başçılıq edən Xaçiki öldürüb qisasını alır. Yazıçı – publisist Əlizaman Baxış roman haqqında deyir: “Yazıçı Talış xanlığının tarixinə ekskursiya etmiş, xanlığın baniləri, onların vətən, xalq sevgisini bacardığı qədər təsvir etməyə çalışmışdır. Doğrudur, əsərdə bu baxımdan bir neçə qeyri- dəqiq, lakin bölgə haqqında verilən bilgi və məlumatları kiçik nöqsanlara baxmayaraq əsəri daha da əhəmiyyətli edir. Əsərin bədii dəyəri onun tərbiyəvi təsirində, oxucunun ondan nəsə müsbət bir nəticə götürməyindədir” [24, s. 7]. Həqiqətən də roman bölgənin tarixini, etnoqrafiyasını, toponimikasını öyrənmək baxımından olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır. Ümumiyyətlə, Lənkəran ədəbi mühitində roman janrında yazılan əsərlərə nəzər yetirdiyimiz zaman “Ata sorağında” romanının daha fundamental əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi oluruq. Aparılan araşdırmalar zamanı müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində “Ata sorağında” romanında olduğu kimi həyatı real tarixi faktlara söykənərək geniş epik lövhələrdə əks etdirən ikinci bir romana rast gəlmirik.

Müasir dövrümüzdə epik növün ən geniş yayılmış janrlarından biri də essedir. Təəssüflər olsun ki, esse haqqında müasir ədəbiyyatşünaslıqda bir o qədər də geniş tədqiqat aparılmamışdır. Lakin aparılan araşdırmalar zamanı həm nasirlərin, həm də şairlərin yaradıcılığında esse ilə tez-tez qarşılaşırıq. Həm lirik, həm epik çalarlara malik esse haqqında tədqiqatçı İsmayıl Kazımov belə qənaətdədir: “Bir həqiqətdir ki, esse janr kimi ədəbiyyata və sənətə açıq, aydın münasibətdən daha çox, həyata və dövrə fəlsəfi-məntiqi yanaşmanın ifadəsi kimi meydana gəlmişdir. Bu tipli əsərlər çağdaş tənqidin yeni janr və forma axtarışlarını əks etdirməklə yanaşı, həm də ədəbiyyat və zaman, sənət və həyat, cəmiyyət və onun problemləri ətrafında dövrün ədəbi düşüncəsini, müasir yazarın mövqeyini, bir sözlə, müxtəlif konseptləri əks etdirir. Esse paradoksal janrdır, bu janrda arqumentlərin (dəlil və sübutların) harmoniyası və assosiasiyası, müəllifin şəxsi mövqeyi üstünlük təşkil edir. Aydın söyləmə, yaxud paradoksal müəyyənlik bu janrı xarakterizə edir” [23, s.13]. Esse haqqında söylənilən bütün bu məqamlar müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində bu janrda qələmini sınayan yazarların esse yaradıcılığında da açıq aşkar müşahidə olunur. Xüsusilə, Ağamir Cavadın “Poeziya eşq işığıdır” [3,s.3], Mirhüseyn Abbasın “Yanğı”, “Nəğməkar şair”, “Yarımcıq ömrün bütöv salnaməsi”, “Dostların tacı, Hacırza Hacı”, “Ömrü uzun, həyatı şirin nağıl olan insan” [20], “Qəniməti el istəyi olan Hacıməmməd” [21,s.20] esseləri buna bariz nümunədir.

Lənkəran ədəbi mühitində qarşılaşdığımız essələrdə real zəmində baş verən hadisələr bir qədər poetik dildə səsləndirilir. Ümumiyyətlə bölgədə bədii nəsrin ayrı-ayrı janrlarına nəzər yetirdiyimiz zaman daha çox hadisələrin real formada baş verdiyinin şahidi oluruq. Lakin aparılan araşdırmalar zamanı müstəqillik dövrü Lənkəran ədəbi mühitində nədənsə, oçerk janrında yazılmış əsərlərə təsadüf edilmir. Məlumdur ki, “oçerkdə faktik material bədiiliklə verilir. Burada, demək olar ki, hər şey real faktlara əsaslanır və statistik xarakter daşımayıb bədii şəkildə ifadə olunur. Oçerki məqalədən ayıran xüsusiyyət onun bədiiliyi, təsvir vasitələridirsə, hekayədən ayıran xüsusiyyət də faktik materiala əsaslanmasıdır” [25, s.163]. Çox güman ki, bölgədə yazarlar sənədli povest və sənədli hekayə janrlarında bu məqamlara kifayət qədər geniş toxunduqlarından oçerk janrına yaradıcılıqlarında bir o qədər də yer verməyib.

Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olur ki, bədii nəsr Lənkəran ədəbi mühitində əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq müstəqillik illərində həm mövzuca, həm də formaca inkişaf etməyə başlamışdır. Bölgə ədəbi mühitində yazıçılar şairlərə nisbətən az olsa da müstəqillik dönəmində kifayət qədər nəsr nümunələri yaranmışdır.

Ədəbiyyat

1. Aynurə Bəşirova “Oxucu və kitab”. “Məşəl” jurnalı.1-2/2011,səh 31.
2. Bağirov M. Ömürdə izlər . Bakı: Adiloğlu, 2004,152 s.
3. Cavad Ağamir . Eşq işığı. Bakı: Adiloğlu, 2007,142 s.
4. Əhədov H. E. Səni unutmariq. Bakı: Gənclik, 2004,203 s.
5. Əhədov H.E. Dəyərli ömrün Lənkəran səhifəsi. Bakı: Gənclik, 2003, 300 s.
6. Əhməd Tahir. Zahid kişinin qızları. Lənkəran: LDU nəşriyyatı, 2017, 111 s.
7. Əhməd Sami Elaydi. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Bakı: Nurlan, 2017, 192 s.
8. Əlibəyli S. Bəyaz gecənin qızları. Bakı : “Vətən ”nəşriyyatı ,2010 ,144 s.
9. Məsudi Dövrən “Yadına düşür”. Məşəl, ədəbi – bədii publisistik jurnal 2006, 3-4, səh 12
10. Hafiz Mirzə “ İblisin xeyir-duası ilə”. Bakı: “Ol” MMC, 2014, 112 s.
11. Hafiz Mirzə. Qızmar yayın soyuq küləkləri.Bakı: “Əbilov, Zeynalov və oğulları”,2007,414 s.
12. Hafiz Mirzə. Katok.Bakı : “OL” NPKT, 2017, 372 s.
13. Hafiz Mirzə. Ayın 32-ci günü.Bakı : “Əbilov, Zeynalov və oğulları” 2005, 348 s.
14. Kadusi Q. K. Mənim akademiyam. Bakı: Adiloğlu, 2013, 256 s.
15. Mir Cəlal, Xəlilov P.İ. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı : Maarif, 1987, 280 səh.
16. Mirhüseyn Abbas .Soyuq ömrün nəşəsi.Bakı : Nurlan, 2002, 164 s.
17. Mirhüseyn Abbas .Ürəyin kölgəsi. Bakı: “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2007, 343 s.
18. Mirhüseyn Abbas .Qırılan ömürlər. Bakı: “ MBM ” nəşriyyatı, 2013, 376 s.
19. Mirhüseyn Abbas “Həyatın acısı” hekayəsi. “Məşəl ” jurnalı 1/2013, səh 30.
20. Mirhüseyn Abbas . Əzizənin səhvi (hekayələr) . Bakı: “Ecoprint”, 2018, 2018 səh.
21. Mirhüseyn Abbas “Qəniməti el istəyi olan Hacıməmməd”. “Məşəl” jurnalı, 2/2013, səh 20.
22. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres , 2012, 433 s.
23. Şirvanlı M. U. “Salam Qoca ”. Ədəbi – bədii fəlsəfi düşüncələr . Bakı: Mütərcin, 2015. 144s.
24. Tahirov E. Ata sorağında. Lənkəran: LDU mətbəəsi, 2017, 290 s.
25. Zakir Bağır. Mənim atasız dünyam. Bakı: “UniPrint”, 2011, 352 s.
26. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı.
27. Məsudi Dövrən .“Ümid”, “İnsan” .Məşəl .ədəbi –bədii, elmi –publisistik jurnal.2004 , 3-4 , səh 38-40

Summary

Narmin Mammadova
Lankaran State University

Prose in the period independence of Lankaran literary environment

Prose in the period of independence of the Lankaran literature developed peculiarly. During the research it is understood that the genre of the story is more common. In the region than in other genres. The points in the narrative genre that the prose – writers who live in the lifestyle, thoughts, feelings of ordinary people. The main feature of the story genre is that it allows writers to express everyday life events, human thoughts is some degree, in a laconic form. At the same time, the article examines the development trends in the narrative and novel genres.

Резюме
Нармин Мамедова
Лянкяранский государственный университет

Прозаика в литературной среде Ленкорани, в период независимости

В период Независимости в Ленкоранской литературной среде, Прозаика получила своеобразное развитие. Исследование в этой области, выясняют, что жанр - рассказы, получили здесь, наиболее широкое распространение, чем другие жанры. Рассказы и статьи, написанные прозаиками, осуществляющими свою деятельность в регионе, всё больше посвящены, жизни, мыслям, чувствам простых людей. Рассказы, как жанр дают писателям возможность более собранно, лаконично описывать повседневные жизненные происшествия. Одновременно в статье исследуются направления развития, жанров: повести и романы.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Səfərli Elşad
dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
seferli.a@mail.ru

Hürufizm və Nəsimi hürufizminin simvollar sistemi

Annotasiya: Məqalədə hürufizm mistik-fəlsəfi cərəyanı ənənələrinin orta əsrlər poeziyasında təcəssümü prinsiplərinə qısa baxış əksini tapmış, Nəsimi lirikasında həmin ənənənin geniş vüsət əldə etməsi, məhz bu amillə bağlı şairin şeirlərində ümumbəşəri humanist tendensiyanın təzahür intensivliyinin artması xüsusiyyətləri şərh edilmişdir.

Nəsiminin Azərbaycan – türk dilinin ədəbi istiqamətdə inkişafının prioritet cəhətlərinə bir sıra tədqiqatçıların mülahizələri fonunda nəzər yetirilmiş və onun lirikasının hürufizm kontekstində özünəməxsusluğunun nəzəri aspektlərinə qısa şəkildə diqqət yetirilmişdir.

Məqalədə, həmçinin Nəsimi lirikasının ideya-bədii strukturunda hürufi simvollarının, sufi-hürufi, dərviş terminologiyasının rolu məsələləri poetik nümunələr əsasında tədqiq-təhlil müstəvisinə cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: hürufizm, sistem, kabbala, kabbalistika, simvolika, təriqət, nöqtəvizm, rəmz, sufizm, “eqo”, mistika.

Ключевые слова: хуруфизм, система, каббала, каббалистика, символический, секта, символ, «его», мистика.

Key words: hurufism, system, kabbalah, kabbalistics, symbolics, sect, cronyism, symbol, Sufism, “ego”, mystics

Böyük Azərbaycan şairi Nəsiminin ədəbiyyat tariximizdə yeri, mövqeyi çox möhtəşəmdir. Özünün novator yaradıcılığı ilə Nizami, Xaqani, Qətran Təbrizi, Qazi Bürhanəddin və digər söz ustadlarımızın yaratdıqları söz xəzinəsini dünya şöhrətli əsərləri ilə daha da zənginləşdirən, ictimai-fəlsəfi, hürufi-humanist şeirinin üfüqlərini yetərincə genişləndirən şairlərdən biri də məhz İmadəddin Nəsimidir. Onun ölməz söz sənəti özündən sonrakı şairlərin poeziyasına da güclü təsir göstərmişdir. Anadilli poeziyamızın yeni istiqamətdə inkişafında bu poeziyanın təsir dairəsi stimulyerici rola sahibdir və bu təsirdən Xətai, Füzuli və digər ustad şairlərimizin də faydalanması danılmazdır.

Nəsimi şeirinin yeni ictimai-fəlsəfi mahiyyətdə böyük şöhrət qazanması və bu poeziyanın məna-məzmun, mövzu dairəsinin genişlənməsi, yeni sənətkarlıq keyfiyyətləri əldə etməsi, əlbəttə ki, onun lirikasının hürufilik müstəvisində daha çox meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Yarandığı ilk dövrlərdən mütərəqqi xarakterdə olan hürufilik ideyaları Nəsimi şeirinin mahiyyət əhəmiyyətini artırmış oldu. Onun lirikası məhz hürufizm kontekstində yeni mahiyyət, sənətkarlıq keyfiyyətləri əxz etdi, onun poetikasında novator ənənələr gücləndi, yeni poetik formalar, klassik doqmatik bədii təsvir və ifadə vasitələrdən fərqli daha tərəvətli məcaz növləri yarandı, şeirinin poetexniki quruluşunda, arxitektonikasında innovativ cəhətlər meydana gəldi. Canlı xalq dilinə müraciət, dərin məzmunlu humanist fəlsəfi düşüncələrdən, fikirlərdən istifadə bu şeirin ümumbəşəri mahiyyətinə daha zəngin keyfiyyətlər, poetik çalarlar əlavə etdi.

Nəsimi lirikası Azərbaycan, fars və bir qismi də ərəb dilində yazılmışdır. Fil.ü.e.doktoru, mərhum şair Əhməd Elbrus “İnam və İdrak poetikası” fundamental monoqrafiyasında Nəsiminin türk dilini inkişaf etdirməsinə dair yazır: “Nəsimi türkdilli xalqların şairləri sırasında türk dilini poetik ədəbi dil səviyyəsinə qaldıran ilk türkdür... Doğrudur, Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin

Azərbaycan poeziyasının ilk nümunələrini yaratmışdır, amma Azərbaycan türkcəsini yetkin ədəbi dil səviyyəsinə qaldıran məhz İ.Nəsimi olmuşdur” [3,629].

Ə.Elbrus Nəsimi poeziyasına görə deyilmiş daha təqdirəlayiq mülahizələrlə bağlı sözünün davamında vurğulayır: “Nəsimi barədə çap olunan məqalələr məcmuəsində ön sözdə deyilir: “Nəsimiyə qədərki qonşu türkdilli xalqlarda Y.X.Hacibin, Əlinin, Ə.Yasəvinin əsərləri, Y.Əmrənin lirikası və türk xalqlarının bir çox digər şairlərinin türkdilli poeziyası yaranmışdı; amma istər Şərq, istərsə də Qərb şərqşünasları etiraf etmişlər ki, türkdilli şairlərdən ilkin məhz İ.Nəsimi yaradıcılığı mühüm ədəbi əhəmiyyət kəsb etmişdir” [3,629-630].

Nəsimi keşməkeşli bir həyat sürsə də, öz xalqına dərin məhəbbəti, humanist yanaşması ilə seçilmiş, mənsub olduğu xalqın əqli-mənəvi, dünyagörüşü baxımından inkişafına özünün ölməz söz xəzinəsi ilə misilsiz töhfələr bəxş etmişdir. Məhz buna görə də o, hürufilik ideyalarının ona bu yolda böyük dayaq olacağını çox erkən yaşlarında duymuş və bu istiqamətdə məsləkləri yolunda canından keçmiş Hüseyn Həllac Mənsur, Fəzlullah Nəimi kimi sənətkarların, mütəfəkkirlərin yolunun davamçısına çevrilmişdir. O, eyni zamanda sufi-hürufi panteizminin görkəmli nümayəndələrindən Hüseyn-əl Qəzali, Şah Qasim Ənvar, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, həmçinin türk dünyasının böyük söz korifeyi Cəlaləddin Rumi kimi böyük şairlərin bədii irslərindən də yetərinə bəhrələnmişdir.

İ.Nəsiminin dövründə və bu dövrə qədərki zamanlarda xeyli sayda təlim, təriqət, mistik-dini cərəyanlar və istiqamətlər olmuşdur. Bunların əksəriyyəti küfr əqidəli, yəni islama zidd hesab edilmişdir. Bunların sırasında dini-mistik təlimlər – xaldey mistikası, sehrkarlıq, astrologiya, mantika, kabbala; mistik-fəlsəfi təlimlər sırasında isə orfizm, pifaqorizm, platonizm, okkultizm və s. cərəyanlar var idi ki, bunların tərkibində çoxluğu mürtəcə mahiyyətli, dini və fəlsəfi-mistik təriqətlər təşkil edirdi. Lakin yüksək bəşəri hissə malik, humanist ideologiya ilə silahlanan Nəsimi heç də bu təriqət və cərəyanlar axınında özünü itirməmiş, mütərəqqi ideyalarla zəngin olan hürufizmi seçmiş və bir də özünün humanistliyini, vətənpərvərliyini və insana xidmət fəlsəfəsinin mütərəqqi cəhətlərinə bağlılığını sübut etmişdir.

Hürufizmin tədqiqatçısı Zümrüd Quluzadə yazır:

“Feodal özbaşınalığına və zəmanənin zülm-istibdadına qarşı mübarizədə əzilən kütlənin ideya silahı olan Sufizm fəlsəfi əsası Panteizmdən ibarət olan küfrdür” [3,628].

Akademik M.İbrahimovun hürufizmə qiyməti Z.Quluzadənin fikri ilə səsləşir:

- “Hürufizm, antifeodal bir hərəkət kimi, ortodoksal İslam ehkamlarına və Teymur ağalığına qarşı yönəlmişdi” [3,628].

Prof. M.Quluzadənin fikri isə bizim fikrimizin sübutudur: “İ.Nəsiminin hürufizm hərəkətinə qoşulması və hərəkətin banisi Fəzlullah Nəimi ilə mənəvi yaxınlığı onun yaradıcılığının qanuni inkişafının nəticəsidir. Nəsimi öz əsrinin demokratik bir sənətkarı kimi – Hürufizm hərəkətində özünün arzularını və amallarını görürdü” [3,628-629].

Nəsimi haqsızlığa qarşı özünün kəskin nifrətinə görə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi hürufizmə tapınmışdı.

Rus şairi Nikolay Tixonovun da Nəsimi haqqında bir qeydini bura əlavə etməyi məqsəduyğun hesab edirik: “Nəsimi başlıca olaraq məhəbbət lirikası və insan ruhunun azadlığını tərənnüm edən, insanın dini fanatikləri və acgöz, mənfur feodallar tərəfindən istismarını damğalayan şeirləri ilə diqqəti cəlb etmişdir” [7,8].

Bildiyimiz kimi, hürufizm və sufi panteizmi Allahın insanda, təbiətdə, bütün əşya və predmetdə təcəlləsinə inam bəsləyən bir cərəyan idi. Bu fəlsəfə orta əsr feodal-klerikal mühitinin insana zülm və fəlakətlər gətirdiyi bir zamanda, onun şəxsiyyətini sındırdığı, alçatdığı üçün onu bu işgəncə və əzablardan qurtarmağın fəlsəfəsi idi. Bu fəlsəfəyə görə insan özünü dərk etməli, özünün

aliməqama, Allah məqamına layiq olduğunu duymalı, zülmə və əsarətə qarşı mübarizə aparmalıdır. Bu dərkin yolu isə sufi-hürufi ideyalarının mərhələli mənimsənilməsində, insanın özünü qavramasında, təkmilləşdirməsində və həqiqət mərhələsində Allahla qovuşmasında idi.

Ədəbiyyatşünaslıq mənbələrində, bir sıra ali məktəb dərslərlərində hürufizmin ideoloji xüsusiyyətləri əksər hallarda düzgün şərh edilsə də, ancaq biz elə düşünürük ki, bu heç də əksər hallar üçün hər bir məsələnin tam çılpəqlığına qədər həqiqi izahı deyildir.

Hər bir nəzəri-fəlsəfi cərəyanın öz məramnaməsi, nəzəri konsepsiyası mövcuddur, eyni zamanda məqsəd və vəzifələri vardır. Düşünürük ki, hürufizmin əsas məqsədi bu mənbələrdə heç də tam açıqlanmır. Bir ədəbiyyatşünas kimigəldiyimiz əsas qənaət bundan ibarətdir ki, Hüseyn əl-Qəzali, Fəzlullah Nəimi, Fəridəddin Əttar, Şah Qasim Ənvar, Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Cəlaləddin Rumi və s. sufi-hürufi mütəfəkkirlərinin panteizmdə əsas məqsədləri təcəllə prosedurunda Allahın, xüsusən də insanın simasında təcəllasını əsaslandırmaqla zülmkarlarda, tiran və padşahlarda Allah xofunu yaratmaq və onları əməllərindən çəkəndirməkdən ibarət idi. Şeyrlərində onlara xitabən deyilirdi: “Siz insana zülm edəndə bilin ki, insanla yanaşı, Allaha əl qaldırırsınız, rəbbinizə qarşı belədə hörmətsizlik göstərsiniz”. Həqiqətən də, sufi-hürufi ideologiyasında məsələnin bu cür qoyuluşu bir çox dünya fətehlərini, tiranları– Teymurləng kimi hökmdarları hətta qorxuya salmışdı. Buna görə də onların insana münasibətində hürufizmin yaranmasından, yayılmasından sonra müəyyən qədər yumşalma özünü göstərirdi. Məhz bu amillə bağlı olaraq Teymurləng hürufilərdən çəkinirdi, lakin gizləndə isə onlara qarşı intiqam almaq üçün fürsət axtarırdı. Düşünürük ki, hürufizm konsepsiyasının ən mütərəqqi cəhəti məhz feodal düşüncəsini insana qarşı müstəbid əməllərdən çəkəndirmək, İnsan-Allah vəhdətini onlara anlatmaq, kamil insanın Allah məqamına güzəşt etmək tələbi ilə bağlı idi. Bu tələbin isə şahlar üçün şahmat taxtasında piyadanın şaha çevrilməsi qədər təhlükəli görünəcəyi birmənalıydı.

Bu təhlükəni Teymurləng kimilərdən öncə, hətta Nəsiminin qardaşı – Julidəmu (qıvrımsaçlı) ləqəbli şair qardaşı Şah Xəndan da hiss etmişdi. Və bunun yaxşı sonuclanmayacağı üçün Nəsimiyə böyük təşvişlə yazırdı:

Gəl bu sirri kimsəyə faş eyləmə,
Xanu xası aməyə aş eyləmə. [10,296]

Nəsiminin sonrakı aqibəti Şah Xəndanın öz təşvişində haqlı olduğunu göstərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, hürufi şairlər hürufi ideyalarından qorxuya düşən feodal-klerikal aləmin ictimadçılarında kəskin, radikal fikirlərini gizlətmək üçün əksər hallarda şeir və digər janrdə yazdıqları əsərlərində simvollar, rəmzlərdən istifadə edirdilər. Həmin simvollar gizli şifrə, kod vəzifəsinin daşıyıcısı idi ki, onların həqiqi məzmunu yalnız hürufilərə bəlli idi. Və bu gizli şifrlisimvollar Nəsimi şeirində yetərinə çox idi. Bunların sırasında sufi-dərviş terminologiyası, hərf, nöqtə, hərf-nöqtə, hərf-nöqtə-ədəd və “elm əl-əruz” simvolları daha çox yayılmışdı. Bu simvolları bilmədən, tanımadan, ümumiyyətlə Nəsimi lirikasının dərinə dərk etməsi mümkünsüzdür. Bunun nəticəsidir ki, Ə.Elbrus yazır: “Sufi-dərviş terminologiyasının poeziyadakı hürufi anlamını bilməyən müəlliflərin hürufizmi mistika və ya kabbalistika ilə eyniləşdirmələrinin səbəbini də bu nöqtədə axtarmaq lazımdır” [3,525]. Bunların hamısı bir yerdə hürufi simvolları adlanır və bu simvolların Nəsimi şeirinin ideya-bədii strukturunda mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan, ümumən Şərq şeirinin formalaşması və inkişafı tarixinin, demək olar ki, uzun bir mərhələsi məhz həmin nümunələrin əruz vəznində yazılması ilə bağlıdır. Hürufi şeirlərinin bu qədər şöhrət qazanmasında xidmətləri böyük olan bu vəznin şeirin poetikası üçün də orta əsrlər çərçivəsində ən məqbul vəzn olması faktı ona müraciətin də artmasını şərtləndirirdi. Təcəllə konsepsiyasının hürufi terminologiyasında, simvollarında təcəssümü orta əsr hürufiləri üçün

anlaşıqlı olduğu üçün həmin simvollarla gizlənən ideyaların dərk çətinlik törətmirdi, onlar belədə sözün gizli mənasını tez qavraya bilirdilər. Tədqiqatçı Ə.Elbrus məhz bu xüsusda qeyd edirdi: “İki dünyanın bir övladı Nəsimi insanın təcəllası olması həqiqətini “elm əl əruz”dan dərk etdi” [3,583].

Eyni zamanda hürufilər simvollarıdakı hürufi rəmzlərini açaraq əqidə, məslək və qayələrini çəkinmədən, təhlükəsiz yazır və geniş şəkildə ideyalarını xalq arasında təbliğ etməyi bacarırdılar. Ümumiyyətlə simvollar, hürufi terminləri hürufilər üçün müəyyən məqamlarda onların təhlükəsizliyinin təminatında mühüm vasitəyə çevrilirdi.

Bunu da qeyd etməyə dəyər ki, təriqətlər içində “nöqtəvilik” də mühüm yer tutur və özünəməxsus simvolikaya məxsusdur. Lakin nöqtəvizm simvolikasını hürufizmin nöqtə simvolikası ilə qarışdırmaq, analogi müstəvidən izah etmək düzgün deyildir. Bu təriqət Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə yaranmış dini fəlsəfi təlimdir və əsası Mahmud Pəsxaniyə tərəfindən qoyulmuşdur. İranın Rəşt şəhəri yaxınlığında Pəsixan kəndində doğulmuşdur. Bəzi İslam etiqadlarına qarşı radikal mövqe tutmaları ilə seçilirdilər. Allahı, cənnət və cəhənnəmi mərhum akad. F.Qasımzadənin də qeyd etdiyi kimi inkar edirdilər. “Nöqtəvilərin fikrincə, dünyada hər şey daimidir. Əgər bir şey məhv olursa, o başqa şəkildə yenidən meydana çıxır. Buna görə də onlar ölümdən qorxmurdular. Belə düşünürdülər ki, öldükdən sonra yenidən diriləcəklər” [4,324]. Belədə ölümün onlar üçün elə bir fərqi yox idi. Bu əqidə ona görə də onları hakimiyyətlə güzəştə mübarizəyə ruhlandırır. Bunun nəticəsi idi ki, I Şah Abbas onları kəskin təqib edirdi. M.F.Axundzadənin “Aldanmış kəvakib” povestinin qəhrəmanı Yusif Sərrac və qardaşı Kiçik Qələndər də bəzi mənbələrdən alınan məlumatlardan aydın olur ki, “nöqtəvizm” təriqətinə mənsub idilər. I Şah Abbas onların başçıları və fəalları təhlükə mənbəyi kimi qəbul edirdi və sözügedən povestdə müvəqqəti yeni padşah seçimində “...atılan çöpün” bu xüsusda niyə özgəsinə yox, məhz Yusif Sərraca düşməsinin əsil səbəbi tam aydın olur.

“Nöqtəvizm”in məramnaməsində 2 prinsip daha əsas idi:

1. “Sənə görünməyən Allaha sitayiş etmə”;
2. İnsandan kənar Allah, 4 ünsürdən qeyri Yaradan yoxdur. İnsan özü Xalıqdır”.

Əlbəttə ki, müsəlman fanatik Şərqində belə əqidə təhlükə doğurmalı idi. Nəticədə M.Pəsxaniyə I Şah Abbasın əmri ilə tezliklə 4 parça edildi [3,245].

Mahiyyətə demokratik xarakter daşıyan bu təriqətin Hürufizm mistik-fəlsəfi cərəyanı ilə analog təşkil edən cəhətləri çox idi və Nəsimi kimi bir şair üçün də belə təhlükəli aqibət qaçılmaz idi.

Hürufi simvolikasında Fəzlullah Nəiminin “Ənəlhəqq” kəlamına münasibət belədir. Ə.Elbrusa müraciət edək:

“Ya Fəzl! Ey müdriklər müdriki Nəimi! Lövhü-Məfhuzda səslənən ilk kəlam “Ənəl-Həqq” olmuşdur və danılmaz həqiqətdir ki, bu söz ilk dəfə Sənin dilindən eşidilmişdir. Sənin dilin İlahi həqiqətlərin açarıdır”[3,733]. Sənin buna mənən iqtidarın olduğuna görədir ki, Nəsimi haqqında yazır:

Zat iləyəm səfat ilə, qədr iləyəm bərat ilə,
Gülşəkəram nəbat ilə, bəstə dəhanə sığmazam. [8,132]

Burada “zat” deyəndə “Küll”, yəni Allah, mütləq zəka nəzərdə tutulur. “Səfat” isə hürufi simvolikasında “zərrə” deməkdir. “Zat iləyəm səfat ilə” deyəndə zərrənin Külldə vəhdəti, Küllün özündə zərrəni birləşdirdiyinə işarə edilir.

Ümumən Nəiminin lirikası hürufi terminologiyası, hərf, nöqtə, söz simvolikası ilə zəngin məxəzdir. Bu simvolikada Allah-İnsan, İnsan-Allah təcəllasının bütün rəmzi mənalarnı və dünyada ilk Allah-İnsan Fəzlullah Nəiminin məxsusi sifətlərini görmək, duymaq mümkündür.

Nəsimi şeirinin əksər nümunələrində mistik-fəlsəfi inamın toplumu olan hürufi simvolikası sırasında hərf-söz rəmzlərinin iştirakı daha nəzərəçarpandır. Bu istiqamətdə bir-iki nümunəyə müraciət edək:

Favü zadü lamdır Fəzli-ilah,
Fəzlinə qurban edəlim canımız.

Birinci misradakı “fav”, “zad”, “lam” sözləri ərəb əlifbasında “f”, “z”, “l” hərfləri deməkdir və həmin tərkiblərin ilk hərflərini təşkil edirdilər. Beytin məzmunu – “F”, “Z”, “L” birləşdikdə “fəzl” kimi oxunur və Allahın Fəzli deməkdir. “Fəzl” sözü isə ilk Allah-İnsan Fəzlullahdır. İkinci misra isə “Fəzlullahın fəzilətinə canımızı qurban edək” deməkdir.

Nəsiminin bir dördlüyünə müraciət edək:

Favu, zadu lamə düşdü könlümüz,
Kəbəvü ehramə düşdü könlümüz.
Eşqi-biəncamə düşdü könlümüz,
Cavidani namə düşdü könlümüz. [2,180]

Yaxud:

Ta ki, Fəzlullaha düşdü könlümüz,
Ol həqiqi Raha düşdü könlümüz. [3,729]

Dördlükdə və ayrıca beytdə də yuxarıda izahını verdiyimiz sözlərdə Fəzlullah Nəsimiyə işarə edilir, könlümüzün Fəzlullaha bağlılığı, müridimiz olduğu bildirilir. Kəbəmiz, ehramımız da odur və bizim əbədi, cavidani eşqimiz də bu “Kəbəvü ehrama” bağlanmışdır. Bunu da qeyd edək ki, bizim Nəsiminin bu şeiri ilə bağlı fikirlərimiz, şairin şeirlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında silsilə məqalələr yazmış tədqiqatçı alim prof. Elməddin Əlibəyazadənin fikirləri ilə eyni kontekstin daşıyıcısıdır.

Nəsimi lirikasından yetərincə bu haqda misal çəkib, izahını vermək olar. Lakin bir məqalə həcmində bunun mümkünsüz olduğunu da unutmamalıyıq.

Nəsiminin ümumbəşəri yaradıcılığı özünün şöhrət arealını böyük söz ustadlarımızın ərazisində xeyli genişləndirmiş və Azərbaycan şeirinin sərhəd hüdudlarını çoxdan aşmışdır. Buna görə də dünyanın sivil ölkələri də bu möhtəşəm yaradıcılığın ən parlaq nümunələri ilə tanışdır; oxunur, tədqiq olunur. Ciddi ədəbiyyat, ciddi ədəbi şəxsiyyət ciddi də tədqiq, təhlil tələb edir. Təəssüflər olsun ki, Nəsimi kimi şairin lirikasına, cahanşümul poeziyasına, ədəbi şəxsiyyətinin bəzi məqamlarına heç də həmişə ciddi yanaşılmamış, tələm-tələsik nəticələr çıxarılmış və bu cür münasibət haqlı olaraq diletant yanaşma kimi qəbul edilmişdir. Nəsimi hürufizminin əsil mahiyyətini, onun simvolikasına bələd olmayan bəzi müəlliflər bu mütərəqqi ədəbi cərəyan haqqında bəzi təhriflərə, ümumən onun şeirlərinin təhlilində bir sıra yanlışlıqlara da yol vermişlər.

Son vaxtlar bəziləri adi ruhani səviyyəsində onu Allahı inkarçılıqda günahlandırmış, hürufizmi bütövlükdə mistika, kabbalistika ilə eyniləşdirməyə cəhd etmiş və digər məsələlərdə, hətta təriqət şeyxi olması haqqında tələsik fikirlər səsləndirmişlər.

Bələdə məntiqi bir sual doğur. Əgər Nəsimidə Allahı inkarçılıq vardısı, bəs onun bütün varlığını bürüyən, damarlarında axan qanın şah dalğasına çevrilən – hürufizm, panteizm deyilən nəsnə nə idi? Bu cür mülahizələr sovet sisteminin Nəsimini ateistləşdirməklə öz vulqar sosiolojisinə uyğunlaşdırmaq istəyindən başqa bir şey deyildir, əsassız və gülüncdür.

Qeyd edək ki, Nəsiminin təriqət şeyxi olması haqqında fikirlər tam əsassızdır, heç bir məntiqi, elmi əsası yoxdur. Ciddi elmi mənbələrin heç birində Nəsiminin təriqət şeyxi olması haqqında rast gəlinmir. Sadəcə, bir mənbədə – mərhum şair, alim Əhməd Elbrusun bir qeydində türk təzkiyəçisi Qəstəmonili Lətifinin “Təzkireyi-Lətifi” təzkiyəsinə istinadən onun (yəni Nəsiminin – E.S.)

“Əbdallar zümrəsinin rəisi” olmasından danışır”, Şiblinin ardıcılardan biri və F.Nəiminin şagirdi olduğunu qeyd edir. Burada “əbdal” deyəndə, Lətifi abdal, yəni dərviş demək istəmişdir. Amma “abdal” sözü “şeyx” demək deyildir.

Bizcə, ümumiyyətlə Nəsimiyə təriqət şeyxi damğasını vurmaq, onun hürufizminin, lirikasının mahiyyətini tamamilə təhrif etmək, onu durduğu mərtəbədən adi bir şeyx səviyyəsinə endirmək olar. Etiraz edib deyə bilərlər ki, yaxşı bəs Nizamiyə, Şah Qasim Ənvara, Şeyx Mahmud Şəbüstəriyə Fəridəddin Əttara, Hüseyn-əl Qəzaliyə çox vaxt “şeyx” deyiblər axı. Bu cür fikirdə olanlar yanılırlar ki, həmin “şeyx” deyilən insanlar güclü bədii-elmi yaradıcılığa malik olmuşlar, bunun müqabilində işlədilən “şeyx” rütbəsi “alim” anlamında işlədilmişdir. Nəsimiyə belə bir dini rütbə yaraşmır, ona “şeyx” deməkdənsə, Qəstəmonili Lətifi demişkən “əbdalların rəisi”yox, yəni mürşidi demək daha çox yaraşardı.

Nəsimi sağlığında bu sözü düşünürəm ki, heç qüruruna yaraşdırmazdı. Fikrimizin sübutu kimi tədqiqatçı alim Mirzə Abbaslının “Nəsimi” məqalələr toplusundakı sanballı məqaləsinə diqqət yetirək. Görün nə yazır: ...”hər bir sufi riyazət, ruhi kəşflər yolu ilə təsəvvüfi məqamlardan keçib, “Ənəlhəqq” (“Tanrı mənəm”) mövqeyinə yüksələrək, imanı və peyğəmbərlərdən də özlərini üstün tutmuşlar”. Sonra davam edir: “Güya bir gün Hüseyn Həllac ibn-Mənsurun müxaliflərindən birisi tənə ilə ona deyir: “Eşitdim peyğəmbərlik iddiası edirsiniz?!” Hüseyn əleyhdarına töhmətləndirici cavab verir: “Təəssüflər olsun sizə ki, mənə məqamımdan çox-çox əskildirsiniz” [7,242].

Davamında yenə yazır: “Bəyazid Bistamiyə görə: “İbadət arif olmayanlar üçündür”. Güya Bəyazid azançının “Allahü-əkbər!” (Böyük olan Allah) nidasının eşidərkən deyərmiş: “Mən daha da böyüyəm”. Bəzən də deyərmiş: “Mənim bayrağım Məhəmmədin bayrağından daha əzəmətlidir” – sözləri də Həllac Mənsurtək özünü tanrı məqamında tutması və “Mən sizin böyük tanrınızam” müddəası ilə bağlı olmuşdur” [7,242-243].

Təmkinlə, səbirlə M.Abbaslıdan uzun sitat gətirməyimizin səbəbi çox qısa bir müddəə ilə - Həllac Mənsur, Bəyazid Bistami kimi sufilərin özünü Allahdan uca tutmaları ilə yüksək, hətta təkəbbürlü görünən “Eqo”larını necə qabartdıqlarını diqqətə çatdırmaqla bağlı idi. Yüksək poetikaya sahib, hətta F.Nəiminin onda təcəllasını iddia edən, Allah mərtəbəsində qərar tutduğuna zərrə qədər şübhəsi qalmayan və hürufizmin vəhdət ideologiyasına malik adıçəkilən sufilərdən “Eqo” baxımından qat-qat yüksəklikdə dayanan Nəsimiyə onda “təriqət şeyxi” demək nə dərəcədə doğrudur?

Nə Nəsiminin zamanında, nə də sonrakı elmi ədəbiyyatşünaslıq mənbələrində ona “təriqət şeyxi” damğasını vuranlara rast gəlməmişik. Buna görə də bu yöndə mülahizə yox, sadəcə, diletantcasına söyləntilər bizə qətiyyənlə əsaslı görünmür...

Prof. M.Quluzadənin bir fikrinə bu məqamda istinad edək: “Sufizm Nəsimi yaradıcılığına da əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Ancaq bununla bərabər, Nəsimi rəsmi sufi təliminə, onun təriqətlərinə, ibadət və riyazət mərasimlərinə heç bir zaman bağlı olmamışdır” [7,61]. M.Quluzadədən gətirdiyimiz sitat, güman ki, bizim fikrimizin təsdiqində heç bir şübhə yeri qoymur.

Nəsimi hürufizminin simvollar sistemi ilə əlaqədar bu kiçik məqalədə onun lirikasının ideya-bədii strukturunda hürufi simvolları haqqında bəzi qeydlərimiz şairin sirr dəryasından götürə bildiyimiz yalnız bir damla təsiri bağışlayır.

Şair dəfələrlə öz poetik dünyasını sirr aləmi adlandırmışdır. Lakin Nəsimi şeirinin sirri hələ tədqiqatçılar tərəfindən aləmə bütövlükdə “faş” olunmayıb, açıqlanmayıb. Buna görə də, inanırıq ki, Nəsimi yaradıcılığının tədqiqi işi bundan sonra da dilçi və ədəbiyyatşünaslar tərəfindən onun sənət sirləri, sirr dünyası tam “faş” olunana qədər intensiv şəkildə davam etdiriləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bünyadov Z. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007, 336 s.
2. Əlibəyzadə E. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı: “Yazıçı”, 1982, 198 s.
3. Əhməd Elbrus. İnam və idrak poetikası. Bakı: “Bəstəkar” Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi. 2006, 906 s.
4. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: “Maarif”, 1974, 487 s.
5. Quluzadə M. Böyük ideallar şairi. Bakı: “Gənclik”, 1973, 139 s.
6. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları. Bakı: “AVRASİYA Press”, 2006, 440 s.
7. Nəsimi. Məqalələr məcmuəsi. Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 1973, 271 s.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Maarif”, 1985, 440 s.
9. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. III cildə. I cild. Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004, 336 s.
10. Səfərli Ə. Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: “Ozan”, 1998, 632 s.
11. Səfərli Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı: “Elm və təhsil”, 2015, 702 s.

Резюме

Сафарли Эльшад

Лянкяранский государственный университет

Хуруфизм и системы символов хуруфизма Насими

Статья посвящена принципам появления мистическо- философского течения в лирике Насими и к вопросу его отношения хуруфизма в его творчестве, исследован хуруфизм, его сущность, цели и задачи в стихах Насими, как философское течение, определены особенности использования в борьбе против феодально – клерикальных мыслей творчества поэтов хуруфистов. Выявлены особенности выражения символов слова, точки, буквы в фактическом тексте хуруфических идеях хуруфизма. Определена роль суфических символов, суфи – дервишской терминологии в идейно – художественной структуре лирики Насими.

Summary
Safarli Elshad
Lankaran State University

Hurufism and the system of symbols of Nasimi's hurufism

In the article, the reasons for the emergence of the mystical- philosophical movement of Hurufism in Nasimi's lyrics and the position of Hurufism in his creativity are mentioned. The essence, purpose and duties of Hurufism as a philosophical movement have been investigated in the context of Nasimi's poetry and the characteristics of the usage of it as an arm of the idea in the struggle against feudal-clerical thought in the creativity of Hurufi poets. The usage characteristics with the symbolics of the letter, point, word, number of the hurufism ideas in the text are discovered and in the idea-literal structure of Nasimi's lyrics the role of sufi-dervihes terminology of the hurufi symbols in the aspect of research-analysis.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Seyfullayeva İlahə
filologiya elmləri namizədi
Lankəran Dövlət Universiteti
seyfullayeva-i@mail.ru

Komponentləri ərəb və fars mənşəli olan düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlərin müasir Azərbaycan dilində işlədilməsi

Annotasiya: Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi öz zənginliyinə görə müasir dövrdə dünya dilləri arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Qədim dövrlərdən başlayaraq müasir zamanımıza qədər dünya dilləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olaraq inkişaf etmiş, biri digərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa dillərlə yanaşı, ərəb və fars dillərindən keçən söz və şəkilçilər də geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. Həmin dillərdən keçən sözlərin əksər hissəsi Azərbaycan dilinin inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilməkdədir.

Topladığımız faktlar belə söyləməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb və fars sözləri və şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gələn bir sıra düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər işlənməkdədir ki, bunlar da dilimizdə müxtəlif semantik çalarlıqlarla fəaliyyət göstərir. Həmin sözləri topladığımız nümunələr əsasında iki qrupa ayıra bilərik:

- 1) ərəb mənşəli söz və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər;
- 2) ərəb və fars mənşəli sözlərin birləşməsi vasitəsilə yaranan mürəkkəb sözlər.

Açar sözlər: müasir Azərbaycan dili, lüğət tərkibi, ərəb və fars sözləri, düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər, alınma söz.

Key words: contemporary Azerbaijani language, vocabulary system, Arabic and Persian words, derivative and compound lexical units, borrowings.

Ключевые слова: современный азербайджанский язык, словарный состав, арабские и персидские слова, производные и сложные лексические единицы, заимствованное слово.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi öz zənginliyinə görə müasir dövrdə dünya dilləri arasında xüsusi mövqeyə malikdir. Qədim dövrlərdən başlayaraq müasir zamanımıza qədər dünya dilləri bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə əlaqədə olaraq inkişaf etmiş, biri digərinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Bu proses müasir dövrdə də davam etməkdədir. Müasir dünya dillərinin hər birinin lüğət tərkibində başqa dillərdən alınan sözlərin olması bunu aydın şəkildə sübut edir. Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində başqa dillərlə yanaşı, ərəb və fars dillərindən keçən söz və şəkilçilər də geniş şəkildə istifadə olunmaqdadır. "Müasir dilimizdə işlədilən ərəb və fars mənşəli sözlər dilimizin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində həm ədəbi dildə, həm də danışıq dilində işlədilərək, gəlib bugünkü dövrə çıxmışdır" [3; s.123]. Həmin dillərdən keçən sözlərin əksər hissəsi Azərbaycan dilinin inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilməkdədir.

Ərəb və fars sözləri Azərbaycan dilində ayrılıqda sadə söz kimi işlənməklə yanaşı, düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər kimi də dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müsbət rol oynayır. Topladığımız faktlar belə söyləməyə əsas verir ki, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ərəb və fars sözləri və şəkilçiləri vasitəsi ilə əmələ gələn bir sıra düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər işlənməkdədir ki, bunlar da dilimizdə müxtəlif semantik çalarlıqlarla fəaliyyət göstərir. Həmin sözləri topladığımız nümunələr əsasında iki qrupa ayıra bilərik:

- 1) ərəb mənşəli söz və fars mənşəli şəkilçilər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər;
- 2) ərəb və fars mənşəli sözlərin birləşməsi vasitəsilə yaranan mürəkkəb sözlər.

Topladığımız faktlar belə söyləməyə əsas verir ki, hər iki komponenti alınma olan sözlərin əksəriyyətinin birinci komponentini ərəb mənşəli söz, ikinci komponentini isə fars dilinə məxsus olub həmin dildə əksər hallarda müstəqil mənəli söz kimi işlədilən, müasir Azərbaycan dilində isə şəkilçi kimi fəaliyyət göstərən ünsürlərdən ibarətdir. Belə sözlərin ikinci komponenti kimi əksər hallarda -xana, -dar, -kar, -keş, -saz, -pərvər, -bər, -şünaş, -ran, -anə kimi şəkilçilər çıxış edir.

“-Dar²” şəkilçisi fars mənşəlidir, müasir Azərbaycan dilində isimlərlə əlavə edilərək mənsubiyyət və ya vəzifə bildirən substantiv isimlər əmələ gətirir [2, s. 68].

“Vəfadar” sözü ərəb dilinə aid “vəfa” və fars dilinə məxsus “...dar” ünsürlərindən yaranmış düzəltmə sözdür. Müasir Azərbaycan dilində bu söz “vəfalı, dostluğunda sabit və sədaqətli olan, dostunu unutmayan; dost, sevgili” mənalarında işlədilir [1; c. 4, s. 474]; məsələn: “Unudulmaz el yolunda canı qurban olanlar; Vətən mülkü abad yaşar vəfadarı görəndə” (S.Vurğun). “Getmə, getmə, görüm kimin yarısan; Hansı bəxtəvərin vəfadarısan?” (Qurbani). “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə bu sözün aşağıdakı mənaları qeyd olunmuşdur: “vəfalı, sədaqətli, sözünün üstündə duran” [4, s. 94].

“Əlaqədar” sözü ərəb mənşəli “əlaqə” və fars mənşəli “...dar” ünsürlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Azərbaycan dilində “əlaqədar” sözü “1) əlaqəsi, münasibəti, bağlılığı olan, bağlı, aidiyyəti olan; 2) iştirakı olan, hissəsi olan” mənalarını ifadə edir [1; c. 2, s. 93]. Misallara diqqət edək: “Yəqin bu məsələ onun dalğınlığı ilə də əlaqədardır” (A.Şaiq). “Qədir kişi bu hörmətlərdən darıxmır, bunu özünün yaxşı işləməsi ilə əlaqədar bilirdi” (Ə.Sadıq).

“Məhsuldar” sözü ərəb dilinə məxsus olan “məhsul” və fars mənşəli “...dar” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Müasir dilimizdə bu söz bir neçə mənada işlədilir: “1) çox məhsul verən; məhsullu, münbit, bərəkətli; 2) çox bar verən; gəlirli, xeyirli; 3) qiymətli şeylər yaradan, istehsal edən; çox məhsul istehsal edən, yaxşı işləyən; 4) (məc.) çox əsər yazan, çox yaradan, yaradıcılıq məhsulu çox olan; 5) (dilç.) indi də işlənən, yeni sözlər düzəltmə imkanı verən”. Misallara diqqət edək: “Ucu-bucağı görünməyən məhsuldar çöllər yorulmadan və inadla çalışan insanlarla doludur” (M.İbrahimov). “Ona elə gəlirdi ki, insanlar heç bir zaman indiki qədər məhsuldar işləməmişlər” (Mir Cəlal).

Fars dilində müstəqil mənəli söz kimi işlədilən “-xana” müasir Azərbaycan dilində şəkilçi funksiyasını yerinə yetirir. İsimlərlə əlavə edilərək məkan adları əmələ gətirən şəkilçidir [2; s. 83].

“Əczaxana” sözü ərəb mənşəli “əcza” və fars mənşəli “...xanə” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu söz dilimizdə “əczaçı dükkanı, dərman satılan yer, aptek” mənasını ifadə edir [1; c. 2, s. 58]. Məsələn: “Baytarlıq müalicə məntəqəsinin apteki müvafiq avadanlıq tələb edən əczaxana olub, xüsusi otaqda yerləşdirilməlidir” (R.Əliyev). “Kiçik oğlu mühəndis böyük qardaşının əmrlərinə itaət edirdi: əczaxanaya getmək, həkim yanına yüyürmək, kətan islatmaq və sair” (Ə.Haqverdiyev).

“Kitabxana” sözü ərəb mənşəli “kitab” və fars mənşəli “...xanə” ünsürlərindən əmələ gəlmişdir və müasir dilimizdə bir neçə mənə çalarına malikdir: “1) Ümumi istifadə üçün kitabların toplandığı və mühafizə edildiyi yer; 2) müəyyən mövzuya həsr olunmuş kitablar seriyasının adı; 3) keçmişdə: kitab mağazası” [1; c. 2, s. 716]. Məsələn: “Nərgiz özü isə kənd kitabxanasının müdiri olduğundan işə bir saatdan sonra gedəcəkdə” (M.Hüseyn). “Hüquq fakültəsinin böyük və zəngin kitabxanasında kitabxanaçılar çalışıb-əlləşir, tələbələri, müəllimləri istədikləri kitablarla təmin edirdilər” (S.Rəhimov).

İsimlərdən isim düzəldən “-kar” şəkilçisi də fars mənşəlidir və mənəbə dildə müstəqil mənəli söz kimi işlədilir. Məsələn:

“Tamahkar” sözü ərəb dilinə məxsus “təmə” və fars dilinə aid “...kar” ünsürlərindən əmələ gəlmişdir. Bu söz müasir dilimizdə “hər şeyə tamah edən, hər şeydə gözü olan; varlanmağa, şey

yığmağa həddən artıq həris olan; acgöz” mənasını bildirir [1; c. 4, s. 260]. Məsələn: “Əbülfət mirzənin və ümumiyyətlə Qacar şahzadələrinin tamahkar və rüşvətxor olduqlarını bilirdim” (M.S.Ordubadı). “Əmim para düşkünü, tamahkar bir adam olduğundan, məni belə zəngin bir adama vermək istəyirdi” (S.Hüseyn).

“Kəsbkar” sözü ərəb mənşəli “kəsb” və fars mənşəli “...kar” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Müasir dilimizdə “kəsbkar” sözü “1) (köhn.) peşə, sənət, iş, məşğuliyyət; 2) kəsbkarlıqla məşğul olan adam; zəhmətkeş, əməkçi” mənalarını ifadə edir [1; c. 2, s. 689]. Məsələn: “Yenə də xalqı torpağından, tarlasından, kəsbkarından ayırmaq lazım gələcəkdir” (M.S.Ordubadı). “Hərənin bir peşəsi, kəsbkarı var” (Mir Cəlal). “Ərəb və fars sözləri lüğəti”ndə bu sözün “sənət, məşğuliyyət” mənalarında işlədildiyi qeyd olunmuşdur [4; s.285].

Fars mənşəli “-keş” şəkilçisi vasitəsiləmələ gələn düzəltmə sözlər də müasir Azərbaycan dilində işlədilir. Bu şəkilçi vasitəsilə isimlərdən atributiv və substantiv isimlər əmələ gəlir.

“Təssübkeş” sözü ərəb dilinə aid “təssüb” sözü və fars dilinə məxsus “...keş” ünsüründən yaranmış düzəltmə leksik vahiddir. Dilimizdə bu sözün aşağıdakı mənaları var: “1) təssüb çəkən, fanatik; 2) qeyrət çəkən, namusunu qoruyan, qeyrətkeş” [1; c. 4, s. 288]. Misallara nəzər salaq: “Təhmasibin yaratdığı Əbu-Übeyd son dərəcə təssübkeş bir ərəb xadimi və islam mücahidi idi” (C.Cəfərov). “Göydəki bir tanrı bilir ki, mən necə təssübkeşəm” (S.Rəhimov).

“Zəhmətkeş”. Bu söz ərəb mənşəli “zəhmət” və fars dilinə məxsus “...keş” ünsürlərinin birləşməsindən yaranmış düzəltmə sözdür. Müasir dilimizdə bu söz iki mənani ifadə edir: “1) öz əlinin zəhməti ilə dolanan, öz əməyi ilə yaşayan; 2) zəhməti, əməyi, işləməyi sevən (adam)” [1; c. 4, s. 654]. Məsələn: “İşçilər xüsusi mülklərin zəhmətkeşlərə təqsim olunmasını tələb edirlər” (C.Məmmədquluzadə). “Zəhmətkeş və hünərli gəmiçi bir-iki ilin ərzində yaxşıca pul qazanıb, əlavə yeni bir barkaz və iki xırdaca gəmi aldı” (S.M.Qənizadə).

“Ab-hava”. Bu söz fars mənşəli “ab” və ərəb mənşəli “həva” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu söz “bir yerin, ölkənin iqlimi, təbiət (su, hava, isti-soyuqluq) cəhətdən vəziyyəti” mənasını ifadə edir [1; c. 1, s. 29]. Məsələn: “İştə Qafqaz! Səfalı bir məva; Allah, Allah nədir bu abü həva!” (H.Cavid). “Firontək iddiyə düşsəm nəcəb; Çox zövqlidir abü həvası Misrin” (S.Ə.Şirvani).

“Adətkərdə” sözü ərəb mənşəli “adət” və fars mənşəli “...kərdə” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Bu söz müasir Azərbaycan dilində daha çox “adətkərdə olmaq” tərkibi feilinin daxilində işlənir ki, bu da “alışmaq, vərdiş etmək, adət etmək, öyrəşmək, adəti olmaq” mənalarını ifadə edir [1; c. 1, s. 48]. Məsələn: “Bir-biri ilə dalaşıb boşanmağa məhz adətkərdə olmuşlar” (C.Məmmədquluzadə). “Bu adamlara həmişə hörmət etməyə adətkərdə olmuş Balacayev onların sözünü sındırmırdı” (S.Rəhimov).

“Saatsaz” sözü ərəb mənşəli “saət” və fars mənşəli “...saz” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Dilimizdə bu söz “saat təmir edən usta” mənasını ifadə edir [1; c.4, s. 5]. Məsələn: “Bakıda ümumiyyətlə peşəkarlar: xalçaçı, zərgər, papaqçı, saatsaz, minasaz, dəllək, boyaqçı və sair çox olardı” (H.Sarabski). “Bununla belə onun bircə nəfər həqiqi dostu var idi - saatsaz usta Zeynal” (Ə.Haqverdiyev).

Fars mənşəli “-anə2 (-yana)” şəkilçisi dilimizdə əsasən, adlardan tərzi-hərəkət bildirən zərflər düzəldir. Məsələn: şairanə, mərdanə, ağayana və s. [3;s.63]. Bu şəkilçi vasitəsilə bəzən dilimizdə isim və sifətlər dəmələ gəlir. Bu şəkilçi vasitəsiləmələ gələn düzəltmə sözlər müasir Azərbaycan dilində geniş şəkildə işlədilir. Misallara nəzər salaq:

“Acizanə”. Bu söz ərəb mənşəli “aciz” və fars mənşəli “...anə” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Dilimizdə “acizanə” sözü “1) acizcəsinə, aciz bir halda; 2) nəzakət bildirən köhnəlmiş ifadə-həqirənə” mənalarını bildirir [1;c.1,s.35]. Məsələn: “Güləsinin baxışlarında acizanə

yalvarışla bahəm dərin bir məzəmmət, dil anlamaz, mərhəmətsiz bir adama qarşı coşan kin qarışıq giley-güzar var idi” (İ.Şıxlı).

“Amiranə”. Bu söz ərəb mənşəli “amir” və fars mənşəli “...anə” ünsürlərindən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu düzəltmə söz ” əmr edərcəsinə, hökm edərcəsinə” mənasında işlədilir [1; c. 1, s. 113]. Klassik ədəbiyyatımızda da bu söz eyni mənalarda işlədilmişdir [4; s.21]. Məsələn: “Fəhlələr uşağın bu amiranə sözündən gülümsəyərək, bir birinin üzünə baxdılar” (A.Şaiq). “Bəy ona amiranə ifadə ilə tapşırıdı: - Yoldaşlar məclisi sənə həvalə edirlər” (Mir Cəlal).

“Qafilanə”. Bu söz ərəb mənşəli “qafil ” və fars mənşəli “...anə ” ünsürlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Azərbaycan dilində bu söz “qafilcəsinə, qəflətdə olaraq; diqqətsizliklə, xəbərsizcəsinə, ehtiyatsızcasına” mənalarını bildirir [1; c. 3; s. 16]. Məsələn: “Azacıq tar olursa indi hava; Sevinir hər tərəfdə şəbpərələr; Aldanıb qafilanə rəqs eylər ” (H.Cavid). “Xab et, hələ qafilanə xab et” (M.Ə.Sabir).

“Malikanə” sözü ərəb dilinə aid “malik” sözünün və fars mənşəli “...anə” ünsüründən yaranmış düzəltmə leksik vahiddir və müasir dilimizdə “mülkədar mülkü, mülkədara məxsus ev və ona yapışıq bağ, bağça və s.” mənasını bildirir [1; c.3, s.285]. Məsələn: “Əlyar xanın atlıları kənddən üzüaşağı enir, xanın qonşu kənddəki malikanəsinə qayıdırdılar” (Ə.Məmmədخانlı).

“Dahyanə” sözü ərəb mənşəli “dahi” və fars mənşəli “...anə” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu söz “dahicəsinə, dahiyə xas olan, ancaq dahinin yarada biləcəyi” mənasına malikdir [1; c. 1, s. 516]. Məsələn: “Yüksək, pak və təmiz bir eşq ifadə edən Fizulinin dahyanə fəlsəfi sənət əsərlərində bəzən bir kədər, acı bir faciə duyulur” (M.İbrahimov).

“Cahilanə” sözü ərəb dilinə aid “cahil ” və fars dilinə məxsus “...anə” ünsürlərinin birləşməsindən yaranmış düzəltmə sözdür və müasir dilimizdə “avam-avam, cahilcəsinə, avamcasına, nadancasına, anlamazcasına” mənalarında işlədilir [1; c. 1, s. 379]. Məsələn: “Rzaquluxan Böyükxanımın cahilanə söhbətinə qulaq verirdi” (M.S.Ordubadı). Klassik ədəbiyyatımızda bu söz “anlamazcasına, qanmazlıqla, bilməyərək” mənalarında işlədilmişdir [4; s.752].

“Maarifpərvər”. Bu söz ərəb mənşəli “maarif” və fars mənşəli “...pərvər” ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində “maarifpərvər” sözü “xalq arasında maarifi, mədəniyyəti, bilikləri yayan, xalqı savadlaşdıran” mənasını bildirir [1; c. 3, s. 276]. Məsələn: “Qəzetin naşiri Məmmədəğa Şaxtaxtlı maarifpərvər, xeyirxah və mütərəqqi bir adam olmuşdur” (M.İbrahimov). “Söz yox, maarifpərvərlərimizdən çoxları tapıla bilər ki, bəzi qəzetləri əvvəlinci nömrəsindən ilin axırınadək yığıb kitab bağlayırlar” (C.Məmmədquluzadə).

“Səfərbər”. Bu söz ərəb dilinə məxsus “səfər” və fars dilinə aid “...bər” ünsürlərindən əmələ gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində bu söz “müharibə elanı iləəlaqədar olaraq hazır vəziyyətə gətirilmiş” mənasını bildirir [1; c. 4, s. 72]. Məsələn: “Ölkəni səfərbər etmək”, “bütün imkanları səfərbər etmək”, “əsgəri qüvvələri səfərbər etmək” və s. Müasir dilimizdə “səfərbər” sözü daha çox “səfərbər etmək” şəklində tərkibi feil əmələ gətirərək bir sıra mənalar ifadə edir; “1) müharibə elanı iləəlaqədar olaraq ölkənin əsgəri və maddi ehtiyatlarını toplayıb hazır vəziyyətə gətirmək, xalq təsərrüfatının bütün sahələrini hərbi vəziyyətə keçirmək; 2) (məc.) hər hansı vacib bir işi, yaxud kütləvi tədbiri və s. müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün adamları, maddi vasitələri fəal bir hala gətirmək”.

“Təbiətşünas” sözü ərəb dilinə məxsus “təbiət” və fars dilinə aid “...şünas” ünsürlərindən yaranmışdır və dilimizdə “təbiətşünaslıqla məşğul olan adam, təbiətşünaslıq alimi, təbiətçi,

naturalist” mənasında işlədilir [1; c. 4, s. 282]. Məsələn: “Sən təbiətşunassan, Həsən bəy Zərdabini tanıyarsan” (M.İbrahimov).

“Hökmran” sözü ərəb mənşəli “hökm” və fars mənşəli “...ran” ünsürlərinin birləşməsindən yaranmış sözdür və müasir Azərbaycan dilində üç mənada işlədilir: “1) hökmdar, diktator; 2) hökm sürmə, hökmran olma; 3) amiranə, əmredərcəsinə, əmredici, ötkəm” [1; c. 2, s. 400]. Misallara nəzər salaq: “Rəiyyəti hökmranlar itaətində saxlayan, onlara tabe etdirənlər biz ruhanilər” (S.S.Axundov). “Qış bütün şəhərə hökmran olaraq hər tərəfi qalın ağ bir örtüyə sarımışdı” (A.Şaiq).

Topladığımız nümunələrin əksəriyyətində əvvəl ərəb mənşəli söz, sonra isə fars mənşəli şəkilçinin gəlməsini müşahidə etdik. Bəzi hallarda isə fars dilinə məxsus hər hansı sözdən sonra ərəb mənşəli sözün gəlməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb leksik vahidlərə də rast gəldik. Belə sözlərin əksəriyyətinin birinci komponenti fars dilinə aid olan “həm” sözündən ibarətdir. Misallara nəzər salaq:

“Həmcins”. Bu söz fars mənşəli “həm” və ərəb mənşəli “cins” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Müasir dilimizdə bu söz iki mənada işlədilir: “1) bir cinsdən olan, cinsi bir olan; eynicinsli; 2) bir cinsə, bir qövme mənsub olan, eyni cinsdən, eyni qövmdən olan, öz cinsindən olan (məcazi mənada adətən insan, adam nəzərdə tutur)” [1; c. 2, s. 360]. Məsələn “Həmcinslərim təmam getmiş; söz mülkündən nizam getmiş” (Füzuli). “Həmcinsinə qiymağdan, yaxıb-yıxmağdan zövq alanlar, başqasının fəlakətində səadət arayanlar birər adi cəlladdan başqa bir şey deyildir” (H.Cavid).

“Həməqidə” sözü fars dilinə aid “həm” və ərəb dilinə məxsus “əqidə” sözlərindən əmələ gəlmişdir və dilimizdə “eyni əqidədə olan; həmməslək” mənasını bildirir [1; c. 2, s. 360]. Məsələn: “Diqqətlə qulas asan Hüseyn Məhbusi hədsiz bir sevinc və maraqla: - Məni də özünüzlə bir yoldaş bilin, həmməslək, həməqidə bilin” (M.İbrahimov). “Rzaquluxan ilə həməqidə olan müsyö Lui də İran səfərinə hazırlaşmaqda idi” (M.S.Ordubadi).

“Həmfikir”. Bu söz fars mənşəli “həm” və ərəb mənşəli “fıkr” sözlərindən əmələ gəlmiş mürəkkəb leksik vahiddir. Azərbaycan dilində “həmfikir” sözü “eyni fikirdə olan, fikirləri, görüşləri, rəyləri bir olan; həmrəy, həmməslək, məsləkdaş” mənalarında işlədilir [1; c. 2, s. 361]. Məsələn: “Həsən bəy və onun həmfikirləri maarifpərvər, mütərəqqi və vətəninə sevən adamlar idilər” (M.İbrahimov). “Gəl bu hicran dərdini Nima, çəkək bir yerdə biz; Həmfikir, həmdərd olaq, məskən salarsaq harda biz” (Şəhriyar).

“Həməsr” sözü fars mənşəli “həm” və ərəb mənşəli “əsr” sözlərindən yaranmış mürəkkəb sözdür. Müasir dilimizdə “bir əsrdə, bir dövrdə yaşamış və ya yaşayan bir-birinin müasiri; çağdaş, əsrdaş” mənalarını bildirir [1; c. 2, s. 361]. Məsələn: “Deyirəm, bəlkə də həməsrlərim; Şeirimi gözləmir o qədər mənim?” (B.Vahabzadə). “Həmsinlərin səfada, bağda; Həməsrlərin çəməndə, dağda” (M.Ə.Sabir).

“Həmrəy” sözü fars dilinə aid “həm” və ərəb dilinə məxsus “rəy” sözlərindən əmələ gəlmişdir və mənası “bir fikirdə, bir rəyde olan; həmfikir, yekdil”dir [1 c. 2; s. 363]. Məsələn: “Görünür ki, bəzi nöqtələrdə həmrəy deyildi” (Y.V.Çəmənəminli). “Hənsiniz mənimlə həmrəydir, buyursun, gözüm üstə yeri var” (S.S.Axundov).

“Həmsir”. Bu söz fars mənşəli “həm” və ərəb mənşəli “sir” sözlərindən əmələ gəlmiş mürəkkəb leksik vahiddir və müasir dilimizdə “sirdaş” mənasını ifadə edir [1; c. 2, s. 364]. Məsələn: “Nurəddinin həmfikiri, həmsiri ancaq kitabları olmuşdu” (S.S.Axundov). “Qasım bəy Zakirə gəldikdə, o da Molla Pənah kimi, durnalardan xahiş eliyir ki, ondan ehtiyat etməsinlər və onu özlərinə həmsir, yoldaş və rəfiq hesab etsinlər” (F.Köçərli).

“Həmsöhbət” sözü fars dilinə aid “həm” və ərəb dilinə məxsus “söhbət” ünsürlərindən yaranmış mürəkkəb vahiddir və dilimizdə “birisi ilə söhbət edən, söhbət yoldaşı; müsahib” mənasını bildirir [1; c. 2, s. 364]. Məsələn: “Pərini çağırım, bir az həmsöhbət olsun” (C.Cabbarlı). “Bir az zamanda Sona özü üçün həmsöhbət tapıb, gününü gah bağlarda və gah meşələrdə keçirirdi” (N.Nərimanov).

Beləliklə, göstərdiyimiz nümunələrdən də görüldüyü kimi, ərəb və fars mənşəli söz və şəkilçilər müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rola malikdir. Komponentləri ərəb və fars mənşəli olan düzəltmə və mürəkkəb leksik vahidlər zəngin semantik çalarlıqlarla müasir dilimizdə işlənməkdədir ki, bunu da bədii nümunələr əsasında aydın şəkildə izləmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. AMEA nəşri. Dörd cildə. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
2. B.Xəlilov. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. I hissə. Bakı, “Nurlan”, 2007.
3. N.Məmmədov, A.Axundov. Dilçiliyə giriş. Bakı, “Maarif”, 1980.
4. B.T.Abdullayev, Ə.Ə.Orucov, Y.Z.Şirvani. Ərəb və fars sözləri lüğəti (Azərbaycan klassik ədəbiyyatını oxumaq üçün). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı”, 1967.

Summary

Seyfullayeva İlaha

Lankaran State University

The usage of the components of Arabic and Persian originated derivative and compound lexical units in the contemporary Azerbaijani language

According to its richness the vocabulary system of the Azerbaijani language has a special position among world languages at contemporary stage. From ancient times up today, the world languages have been mutually reinterpreted and caused one another to enrich their vocabulary. As well as the other languages the words and suffixes borrowed from Arabic and Persian languages are widely used in the vocabulary of contemporary Azerbaijani language. Arabic and Persian words using separately as well as a simple word in Azerbaijani and also derivative and compound lexical units play a positive role in enriching the vocabulary of our language. The facts say that in the vocabulary of modern Azerbaijani language a number of derivative and compound lexical units that derived from Arabic and Persian words and suffixes are used, which also function in our language with different semantic nuances.

These words can be divided into two groups based on the examples we collected:

- 1) derived words formed by means of Arabic originated word and Persian originated suffixes;
- 2) compound words formed by the combination of Arabic and Persian originated words.

Резюме
Сейфуллаева Илаха
Лянкяранский государственный университет

Употребление в современном азербайджанском языке производных и сложных лексических единиц состоящих из арабских и персидских компонентов

Словарный состав азербайджанского языка по своему разнообразию занимает особое место среди языков мира. Начиная с давних пор до сегодняшнего дня языки мира взаимно развиваясь способствовали обогащению словарного состава друг-друга. В словарном составе современного азербайджанского языка наряду с другими заимствованиями широко используются слова и окончания арабского и персидского происхождения. Арабские и персидские заимствования наряду с простыми словами, употребляясь в виде производных и сложных слов играют положительную роль в обогащении словарного состава нашего языка. Собранные нами факты дают основание сказать, что употребляемые в современном азербайджанском языке производные и сложные лексические единицы, состоящие из арабских и персидских компонентов функционируют в нашем языке разнообразными семантическими оттенками. Эти слова на основании собранными нами фактами можно разделить на две группы:

- 1) производные слова, образованные при помощи арабских слов и персидских суффиксов;
- 2) сложные слова, образованные при помощи арабских и персидских слов.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Ercsey Ida
Dr. PhD,
Shahqubadbayli Sabit
Research assistant
University of SzechenyiIstvan, Hungary
ercsey@sze.hu
s.shahgubadbayli@gmail.com

Influence of digital business ecosystem in value co-creation

Summary: The aim of this paper is to integrate the value co-creation with digital ecosystems and define the impact of this integration on company performance. The main focus of this research is a value co-creation in the era of digitalization, its potential benefits and drawbacks. With the diverse knowledge of authors in technology and business, paper contributes to the literature on technology enabled value co-creation and help executives implement this knowledge in real business environment.

Key words: business, digital ecosystems, marketing, co-creation of value, enterprise, customer-centric marketing

Açar sözlər: biznes, rəqəmsalekosistemlər, marketinq, dəyəryaradılması, müəssisə, müştərimərkəzlimarketinq

Ключевые слова: бизнес, цифровые экосистемы, маркетинг, совместное создание стоимости, предприятие, клиентоориентированный маркетинг

Introduction

Today's market is more competitive than ever before which pushes companies to seek new markets and meet consumers' requirements under minimum possible cost. In this tough competitive environment meeting high customer expectation is the main ingredient of success.

The most challenging task of marketing managers is to allocate resources, particularly advertising budget accurately on different products in line. Due to its importance, companies are actively seeking new business models, tools to meet rising expectation of consumers and gain competitive edge in the market. One of the new business model developed by scholars which is called value co-creation help companies to overcome this challenge. Value co-creation helps companies to address customer's need by bringing different players together (most common, a company and a group of customers) to produce mutually valued outcomes for all parties. This model shift business's strategy from company centric to customer centric. It is under-investigated topics, especially considering potential benefits of digital business tools. Integrating the concept of value co-creation with digital ecosystems in an effective way can revolutionize the art of meeting with consumers' expectation.

Over 80% of products and services are line extensions across different geography and numerous product categories (for instance, different colors of t-shirt) (Amelia Fletcher and Bruce Lyon, 2016, A study for DG competition). Having too broad either narrow product line lead to several problems. Too broad portfolio may create organizational complexity, reduce efficiency of lean supply chain and increase warehouse cost. Also, management attention and marketing budgets are diluted. On the other hand, too narrow portfolio may result in losing potential market share.[1]

Nowadays, too many companies try to expand their product line. However, researches show that instead of investing on wide variety of products or services, sometimes it is better to focus on regular change and re-branding of core products to remain competitive on the market and sustain cash flow. Moreover, several scholars proved that consumers feel irritated and confused when they face with too many types of same products. One of the appealing study which support this idea has been conducted by Barry Schwartz and published in Harvard Business Review under the title of “More is not always better”. When a firm launches a different version of a product whose features overlap those of a competitor’s products, changing consumer perceptions can cause an overall loss of demand, market share, and profit”. [10]

Co-creation, especially digitally enabled co-creation is under-investigated topic so far. By reaching the aim of the research, authors are highly motivated to fill the gap in current scientific literature with the research, help consumers and organizations enjoy mutually created benefits.

Aim of the research.

Contribution to utilization (leveraging) of available digital tools in a way to maximize the joint outcomes between consumers and company.

There are some companies which have taken great advantages of co-creation. Most of them are tech giants which fully integrated to digital age such as Netflix, Airbnb etc. However, significantly high number of companies set to failure due to poor implementation. One research conducted in 2010 by Ple and Caceres argue that this relationship between consumer and company do not only create value, but it can also produce negative outcome when implemented wrong. The researchers called it “co-destruction”.

So, it is scientifically proven that implementation plays integral role in the success of co-creation. Therefore, the aim of this research is to contribute to the development of digital strategies to get the best possible outcome from value co-creation.

Proposed research objectives.

Deep research and analyses of current literatures.

Analyzing real cases from successful and unsuccessful companies which have been utilizing co-creation.

Analyzing evaluation of co-creation before and after digitalization. Comparing importance, success rate, communality etc.

Analyzing possibilities of Big Data in converting row data driven from consumers to valuable assets for companies.

Analyzing the use of internet to maximize outcome of customer review, digital interaction platforms.

Review of literatures.

As a business strategy co-creation is a new phenomenon. Although there are some significant researches conducted in this area, still further investigations are needed to develop tools, strategies and contribute to the understanding of co-creation.

The term co-creation was formed as a business strategy first time in 1996 by Dr. Ajit Kambil and his coauthors. The research, “Reinventing Value Propositions” Kambil, Ginsberg and Bloch explained how co-creation can contribute to value propositions working with customers or complementary resources. Later in 1999 Kambil, Friesen and Sundaram worked on new concept of internet enabled co-creation and provided view of potential risks companies must consider in utilizing this strategy. But due to rapid advancement of digital business tools since then this research does not hold significance nowadays.

According to authors, value co-creation must be extended beyond and involve all important stakeholders into process. For instance, consumer may request a product to be delivered in address within an hour. But before placing the order, marketing and supply chain departments must agree on this. Because, although the aim of marketing is to satisfy consumer needs, short delivery time may exceed efficiency standard of SCM. In this research we will analyze possibility of co-creation with more than two party (consumers and company) involved. A scholar, Ramaswamy, who brought popularity to the existing model and his co-authors wrote after few years since their research: “Through our interactions with thousands of managers globally who had begun experimenting with co-creation, we discovered that enterprises were building platforms that engaged not only the firm and its customers but also the entire network of suppliers, partners, and employees, in a continues development of new experiences with individuals”. (Ramaswamy, Venkat and Gouillart, Francis / 2010. *The Power of Co-Creation: Build it with them to boost growth, productivity, and profits*). In 2013, Maarten Pieters and Stefanie Jansen worked on existing theories and wrote a book “7 principles of complete co-creation”. The aim of this research is to help companies which struggle to implement co-creation properly in their daily activities. In their research co-creation refers to the “Transparent process of value creation in ongoing, productive collaboration with, and supported by all relevant parties, with end-users playing a central role” (Pieters Maarten, Stefanie Jansen 2017; *The 7 Principles of Complete Co-creation*; Amsterdam, BIS publishers p 15). Full co-creation involves all the activities till the end users supported by all relevant parties, from the identification of problem to the implementation. [12]

Furthermore, too few scientific works prioritized digital value co-creation so far. Digital channels, tools and technics have been integrating to businesses extremely fast and those companies which are responsible to these changes are mostly industry leaders. For instance, Cisco gives open access to its database via on-line platform which enable its users to engage in dialogue. In this way, users can solve problems, offer suggestions, eliminate errors and engage with eachother’s. Or Booking.com is another great co-creation example which build strong connection with its users and users in terms contribute to the business with online reviews, loyalty and so on.

Two scientists C.K Prahalad and VenkadRamaswamy popularized this concept by publishing article in Harvard Business Review, “Co-Opting customer Competence” in 2000. Later they developed their argument further in their book which was published in Harvard Business School Press. The study defines co-creation as “The joint creation of value by the company and the customer; allowing the customer to co-construct the service experience to suit their context” (Prahalad and Ramaswamy, 2004, p. 8). In this new and competitive market company leaders need to re-shape their approach. According to scholars, co-creation will help companies to create values unique to individual needs. But another research concluded that consumers you are jointly creating value may represent very small niche and serving a niche market (individual needs) can be too costly or result in losing market share. [6]

Research design.

Researcher has decided qualitative research method is the most appropriate one to examine objectives of study. Two research tools, questionnaire and interviews will be widely used.

Questionnaires.

Questionnaires were selected for this research as a main methodology of collecting primary data as they are reliable, cheap and quick method of gathering information from multiple sources. This is particularly important when it comes to broad research with several difficult objectives. (Greenfield, 2002; Silverman, 2004; Bell, 2005).

The questionnaires will be distributed among managers from different companies located in Europe which have practiced value co-creation model. Carefully selected employees of the same companies will also be involved to the survey who supported managers in this. Major disadvantage of questionnaire is its fixed and strict format, which makes possibility of in-dept or abstract observation hard (Bell, 2005; Sarantakos, 2013).

Interviews.

The reason interviews are being used as one of the main research method especially in social sciences, because they provide researcher with opportunity to have in-dept and informal discussion, free interaction between interviewer and interviewee (Potter, 2002; Winchester, 1999; Sarantakos, 2013). Exploring “emotions”, and “creating memorable experience” could not be properly captured only with the questionnaire design. Writer is aiming to eliminate this gap by including interviews with managers of companies as a supplementary tool of questionnaire. One drawback of interview is that, it cannot always be generalized due to subjectivity of collected data. On the other hand, authors consider its flexibility as a great contributor to the investigation of research problems and objectives. Data collected through interview will be regarded as a primary resource method.

Sampling.

Firstly, authors will create a large data base consist of companies via the help of thesis advisor and internet search. Later they will be downsized to around 10 different companies which are the best matches to our research aim and objectives. Ideally, 30 managers are estimated across Europe (preferably from Hungary) to be involved to the process. The authors will try to create maximum diversity of sample groups, representing different departments of organizations such as marketing, finance, IT etc. Priority will be given to Information Technology and Service sector while choosing enterprises as they are considered more tech-friendly by researcher. To get maximum accurate results, 20 employees who are actively supported daily tasks of value co-creation will be surveyed as well. All the respondents will be approached by email and personally.

10 respondents (5 employees, 5 managers) have been planned to be invited for an interview. Ideal way of interview is face-to face. However, in case of any barrier, skype or phone interview may be preferred.

Other methods.

Another possible research method is focus group. It is considered effective tools to particularly investigate opinion, satisfaction rate, perception of consumers towards companies which use co-creation in a digital manner to deliver relevant service. To compare effect of digitalization on this model, author is willing to choose consumers of companies which practice value co-creation in a traditional way. Questions and approach for both groups of consumers will be same.

Professional interests and eligible achievements.

Research & Development and digitalization are two main areas I have generated interest since the early year of my bachelor’s degree which are represented in my prospective PhD research area. My interest in marketing has motivated me study this field more. As I developed my knowledge further in this field by reading and enrolling master’s degree in marketing, art of value-co creation and its influence in overall success of companies impressed me and I decided to conduct deep research in this topic.

My curiosity in this research and development of business strategies, especially in marketing area manifested me to work as an R&D assistant in ABB. This position in the company gave me a great chance to experience all the challenges of meeting consumer expectation in real working environment and I acquired knowledge and technics in regard.

Because of 2 main reasons I plan to associate value co-creation with digital ecosystem. Initially, I do believe the power of digital tools and those companies which integrate them to their business operations properly will always be successful. Secondly, I think my curiosity and respective knowledge in digital ecosystem would be a great advantage to conduct scientific research in this topic. For example, some of my knowledge which has been certified knowledge such as Google ads, Inbound Marketing, HTML and also master thesis topic in Big Data evaluation prove have to prove my eligibility.

Therefore, value co-creation in digital eco system is a perfect match to my professional background and future interest. I believe that it will extend my current knowledge far beyond and make me a perfect industry specialist.

Sources

1. When Choice is Demotivating: Can One Desire Too Much of a Good Thing? By Sheena Iyengar and Mark Lepper (January 2001)
2. "Predicting Mail-Order Repeat Buying: Which Variables Matter?", Ghent University, Faculty of Economics by Van den Poel Dirk (2003),
3. Optimal Database Marketing by Drake & Drozdenko, Sage Publications (2002)
4. Database Marketing, Direct Academy by Hillstrom, Kevin, Campbell & Lewis Publishers, page 206 (May 15, 2006)
5. The Power of Co-creation by Ramaswamy, Venkat and Guillard, Francis, 288 page Free Press (2010)
6. Negative Side Effects of Customer Integration by Oliver Gassmann, Christoph Kausch, and Ellen Enkel (March 2010).
7. "From Experiment To Leading Big Data Platform", "Information Week", 2013. Retrieved from Bertolucci, Jeff on 14 November 2013
8. The Big Data-Driven Business: How to Use Big Data to Win Customers, Beat Competitors, and Boost Profits by Russell Glass, Sean Callahan, 224 pages, Wiley; 1 edition (November 24, 2014)
9. Humanizing Big Data: Marketing at the Meeting of Data, Social Science and Consumer Insight Book by Colin Strong Kogan Page; 1 edition (March 28, 2015)
10. Harmful Upward Line Extensions: Can the Launch of Premium Products Result in Competitive Disadvantages? By Fabio Caldieraro, Ling-Jing-Kao, and Marcus Cunha Jr, (August 2015)
11. Big Data in Practice book by Bernard Marr Wiley; 1 edition (May 2, 2016)
12. The 7 Principles of Complete Co-Creation by Stefanie Jansen and Maarten Pieters, 208 pages, BIS Publishers (February 13, 2018)

Xülasə
Ercsey İda
Şahqubadbəyli Sabit
Seçeni İştvan Universiteti, Macarıstan

Rəqəmsal biznesin ekosistemə və dəyəryaratmaya qarşılıqlı təsiri

İşin məqsədi rəqəmsal biznesin ekosistemə və dəyəryaratma prosesinə qarşılıqlı təsirini təhlil etmək, onun istehsalçı şirkətlərin fəaliyyətinə inteqrasiya imkanlarını müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatda əsas diqqət rəqəmsallaşma şəraitində dəyəryaratmaların, onun potensial faydalarının və çatışmayan cəhətlərinin öyrənilməsinə yönəlmişdir. Məqalədə müasir rəqəmsal texnologiyaların ənənəvi biznes mühitinə uğurlu inteqrasiyası üçün təkliflər verilmiş və onların real iş şəraitində tətbiqi yolları göstərilmişdir.

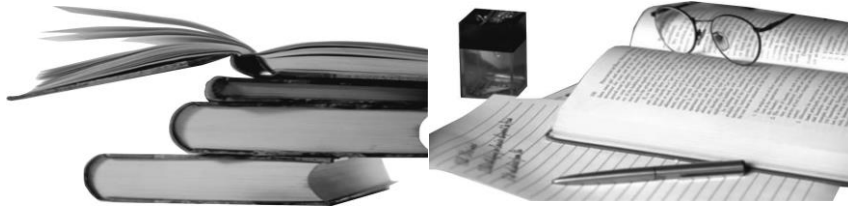
Резюме
Ерчсей Ида
Шахгубадбайли Сабит
Университет им. Сечени Иштвана, Венгрия

Влияние экосистемы цифрового бизнеса на совместное создание стоимости.

Целью данной работы является анализ взаимного влияния цифрового бизнеса экосистему и процесс создания стоимости, определение возможностей его интеграции в деятельность производственных предприятий. В исследовании особое внимание уделяется процессу создания стоимостей, его потенциальным преимуществам и недостаткам в условиях цифровизации. В статье даются предложения для успешной интеграции современных цифровых технологий в традиционную бизнес-среду и указаны пути их внедрения в реальных деловых условиях.

Redaksiyaya qəbul olma tarixi -17.12.2019

Çapa qəbul olunma tarixi -19.12.2019

Elmi xəbərlər jurnalı Lənkəran Dövlət Universitetinin
mətbəəsində çap olunmuşdur

Yığıma verilmişdir: 17.12.2019
Çapa imzalanmışdır: 19.12.2019

Kağızın formatı: $64 \times 84^{\frac{1}{8}}$
Çap vərəqi: 22 c.v., tiraj: 100
Çap ofsent üsulu ilə.

Ünvan: Az 4200, Lənkəran şəhəri, General Həzi Aslanov xiyabanı 50
Tel: (+994) 25-25-5-25-59
e-mail: elmi_meqale@lsu.edu.az
www.lsu.edu.az